

„Man ta žemė viską duoda“: žemdirbio pasaulėjauta Rakščių patirties pasakojime

Daiva VAITKEVIČIENĖ

Tiriamasis dalykas – šiuolaikinių lietuvių ūkininkų šeimos žemės samprata.

Tikslas – atskleisti žemės reikšmių polifoniją lietuvių prigimtinėje kultūroje.

Metodai – analitinis, interpretacinis, fenomenologinis, semiotinis.

Išvados: lietuvių prigimtinėje kultūroje žemė suprantama ne kaip ekonominis išteklius, bet kaip gyva būtybė, su kuria žemdirbys bendrauja ir kuri jam tampa gyvenimo prasmės, pilnatvės, gyvybingumo, išminties šaltiniu bei vieta, kur juntamas ryšys su protėvių kartomis.

Prasminiai žodžiai: žemė, žemdirbys, šeima, žinija, prigimtinė kultūra.

Šiuo straipsniu noriu išskelti klausimą, kokias vertybes lietuvių prigimtinėje kultūroje žmogui teikia žemė. Tai atrodo itin svarbu šiandien, kai dėl pakitusios gyvensenos žemės ir žmogaus sąlytyje randasi vis daugiau tarpinių grandžių, o žemės suvokimas ir vertė tolydžiai blėsta mūsų sąmonėje. Tačiau yra žmonių, kurie ir šiaandien žemę kasdien patiria daugybe pojūčių, suvokdami ją kaip pirminę ir svarbiausią gyvenimo prielaidą. Šis straipsnis kalba būtent apie tokius žmones, kurie iki šių dienų išlaikė žemės žiniją.

2011 metų lapkričio 26 dieną, kaip kasmet lapkritį, važiauvau aplankyti savo prosenelių kapo Margininkų kapinaitėse. Grįždama atgal užsukau pas giminaičius, kurie jau du dešimtmečius gyvena susigrąžintoje tėviškės žemėje Vyčiaus kaime ir čia ūkininkauja – teta Kazimiera Ožeraitytė-Rakštienė ir jos vyras Domas Rakštys. Vėlyvą rudens vakarą pradėjome kalbėti apie

tėviškės žemę ir apie tai, ką reiškia būti žemdirbiu, ūkininkauti tėvų ir senelių žemėje. Pokalbis vyko dalyvaujant dviem žemdirbių kartoms – tėvams Kazimierai ir Domui Rakščiams bei jų sūnui Remigijui, o per prisiminimus pokalbyje neakivaizdžiai dalyvavo ir senesnių kartų žmonės. Tai buvo ne iš anksto suplanuotas

Kazimiera ir Domas Rakščiai savo sodyboje.
Alvydo Vaitkevičiaus nuotrauka, 2013 m.

Monika Bašinskienė rateliu verpia savo auginamų avių vilną.
Daivos Vaitkevičienės nuotrauka, 2009 m.

etnologo interviu su pateikėjais, o savaime tekantis, gyvas, nuoširdus pokalbis, kurio metu svarstėme, ką gi reikia gyventi „ant žemės“ ir „su žeme“. Mano nuostabai, prieš akis vėrėsi nepažintas, nesuprastas, mažai įvertintas žemdirbio pasaulis, kurio pločiui ir gyliui nusakyti vargiai užtenka etnografijoje taikomų etinių ir estetinių kategorijų (ypač dėl to, kad mes neįpratę jų vartoti kalbėdami apie žemdirbystę). Mano pokalbininkų išsakytas mintis apie save ir savo žemę įvardiju kaip asmeninės patirties pasakojimą, aprėpiantį keturių giminės kartų žemdirbystės patirtį ir su ja susiliejusį gyvenimo prasmės ir pilnatvės išgyvenimą. Šis pokalbis ir sudaro straipsnio pagrindą. Rengdama jį, turimus duomenis papildžiau keliais ankstesniais pokalbiais, kuriuose buvo kalbama apie šeimos gyvenimą, tremtį į Sibirą ir grįžimą į Lietuvą. Vėliau Rakščius aplankiau dar du kartus, – šių pokalbių metu tikslinausi šeimos istorijos detales ir toliau gilinausi į jų asmeninės patirties pasakojimą. Straipsnyje taip pat

panaudotas pokalbis su Kazimieros seserimi Monika Bašinskiene ir jos eilėraščiai, sukurti šeimos įvykiams prisiminti. Šeimos istorijai suprasti pasitarnavo ir Kazimieros Rakštienės surašyta trumpa šeimos istorija bei Albinos Ožeraitytės-Stašaitienės ir Kazimiero Ožeraičio prisiminimai apie tremtį. Visi šie duomenys yra parengti saugoti Lietuvių tautosakos rankraštyne (rinkinys LTR 7898).

Jau atmintino 2011 metų lapkričio pokalbio pradžioje nuskambėjo paprastas, bet labai talpus ir ilgą gyvenimo patirtį (gal net ne vienos kartos) apibendrinantis sakiny. Kazimiera sakė: „Man ta žemė viską duoda, aš iš jos grožio to viską pasiimu.“ Kas gi yra tas „viskas“ ir kaip žemė gali duoti viską, ko žmogui reikia? Kas telpa šiame pasakyme?

Atsakymo bandysiu ieškoti atidžiai įsiklausydama į Rakščių pasakojimą, gilindamasi į jų patirtis ir prisiminimus. Žemė – tai sąvoka, suliejanti į vieną du svarbius žmogaus gyvenimo aspektus: darbą (pragyvenimą „iš žemės“) ir buvimą (gyvenimą „savo žemėje“). Labai apibendrintai galima šiuos aspektus įvardyti kaip *dirbamą žemę*, kitaip tariant, ūkį, ir – *gyvenamą žemę*, arba tėviškę. Dirbama ir gyvenama žemė ūkininkui yra viena ir ta pati; dirbama žemė sužmoginama, įgyvenama; žemė ir žmogus sudaro vieną bendrą visumą. Straipsnyje, norėdama kuo dėmesingiau panagrinėti abu aspektus, aprašysiu juos vieną po kito, tačiau nėra nė menkiausios abejonės, jog skirtingi aspektai yra dvi tarpusavyje persiklojančios vieningos visumos pusės.

I. DIRBAMA ŽEMĖ

Remigijaus Rakščio ūkininkavimo istorija prasideda nuo dvidešimt ketvirtųjų gyvenimo metų. Praeityje – vaikystė Šiauliuose, jaunystė Kauno priemiestyje Jonučiuose (kur, kaip ir daugumoje Lietuvos miestų pakraščių ir priemiesčių, žmonės stengėsi turėti savo nedidelius ūkelius). Sprendimas atsiimti senelių žemę Vyčiuje (buvusiame Bobiklių dvare) – išėjimas į plačius laukus ir pirma pažintis su ūkininko darbu.

Kazimiera Rakštienė turi ankstyvąją žemės patirtį, įgytą vaikystėje tėvelio Jono (Jasiaus) Ožeraičio ir Elžbietos Vaičiukynaitės-Ožeraitienės 37 ha dydžio ūkyje Bobiklėse. Iš čia visa šeima 1948 metais buvo iš-

tremta į Taljaną Irkutsko srityje (Usoļjės rajonas). Tuo metu Kazimierai buvo tik vienuolika metų. Iš tremties šeima grįžo po vienuolikos metų, 1959-aisiais.

Kazimieros vyras Domas Rakštys – ūkininko sūnus iš Mergiūnų kaimo, Joniškio rajono. Tėvas Kazimieras Rakštys turėjo didelį, šešiasdešimt šešių hektarų ūkį. Už tai Rakščių šeima taip pat buvo ištremta į Sibirą, į Jevdokimovo gyvenvietę Tulūno r., Irkutsko srityje. Kazimiera ir Domas, tremtinių ūkininkų vaikai, susipažino dalyvaudami lietuvių tremtinių choro veikloje Irkutske. Grįžę į Lietuvą jie neturėjo galimybės įsikurti tėviškėse. Tačiau 1992 metais, kai tik atsirado galimybė atsiimti žemę ir pradėti ūkininkauti, Rakščiai grįžo prie žemės.

Ūkyje gyvena ir jame dirba trys Rakščių kartos – tėvai Kazimiera su Domu, sūnus Remigijus ir jo vaikai Daumantas ir Monika. Šiuo metu šeima apdirba 50 hektarų žemės (10 ha – savos žemės, 40 – nuomojamos); laukų darbais užsiima daugiausia Remigijus. Taip pat Rakščiai laiko didelį paršelių ūkį, kurių nuolatinė priežiūra tenka visų pirma Domui ir Kazimierai. Gyvuliai yra išlaikomi iš savo ūkyje išaugintų grūdų.

„Turi žemę priveikt“

Žemdirbystė – tai rišlus santykių tinklas, apimančias drauge veikiančias žmones ir aplinką (žemę, saulę, lietų, vėją, augalus, gyvulius ir kt.). Rakščių šeimos sampratoje ypatingą vietą šiame ryšių tinkle užima pati žemė. Santykiai su žeme susiklosto ne iš karto; tai – procesas, kurio metu žemdirbys turi įrodyti savo pajėgumą, galią. Tam, kad žemė duotų derlių, reikia įrodyti, kad *pajėgi ją priveikti*. Tai pradžios, savotiško „įrašymo“ momentas, – įrodyti žemei savo galią ir gebėjimą. Būtent apie tai byloja Rakščių šeimos pasakojime itin svarbūs tėvuko Kazimiero Rakščio žodžiai, kuriuos jis pasakė, sužinojęs vaikų sprendimą „imti žemę“:

Remigijus. Kaip atsiiminėjom žemę, tėčio tėtis... Tai aš su juo nuo mažiuko daug pragyvenęs, daug prabendravęs su tuo seneliu, jis irgi stambus ūkininkas, tik Joniškio rajone, buvo. Jis buvo charakterio tokio tvirto žmogus, didelį ūkį tais laikais [turėjo] – kokį šešiasdešimt hektarų.

Domas. Šešiasdešimt šešis.

Jonas Ožeraitis ir močėkėlė Agota Ožeraitienė tremtyje prie savo namelio Taljane. XX a. 6-asis dešimtmetis.

Ūkininko Kazimiero Rakščio šeima tremtyje Jevdokimovo gyvenvietėje Tulūno rajone Irkutsko srityje. Iš kairės: dukra Emilija Šimaitienė, sūnus Domas Rakštys, žmona Magdalena Rakštienė, anūkas Juozas Šimaitis, Kazimieras Rakštys, sūnus Jonas Rakštys, žentas Vladas Šimaitis. Fotografiuota prie savo namelio anūko Juozuko Šimaičio krikštynų proga. *Jono Rūdžio nuotrauka, 1954 m.*

Remigijus. Daug žemės. Tai jis toks kietas buvo. Tai kaip čia atsiiminėjom žemes, tėtis sako: „Tėvuk, Remigijus ima žemę.“ – „Gera, gerai, gerai, gerai! – sako. – Gera, gerai, gerai, gerai! Ojojoi, gerai, gerai!“

Kazimiera. Tu atsimeni, kaip jisai sakė? Aš sėdžiu, tiesiog girdžiu, kaip jis sako: „Žinok, tu turi žemę priveikt.“ Va, jo žodžiai.

Remigijus. Taip, taip.

Kazimiera. „Tu turi. O jei tu nepriveiksi žemės...“

Remigijus. „... jinai tave priveiks“

Kazimiera. „Jinai tave priveiks.“ Tai va. Tai aš ir po šiai dienai prisimenu.

Prisiminime atkuriamas akimirka, kai senelis įvardija esminį reikalavimą žemdirbiui: „Tu turi žemę priveikt, o jei tu nepriveiksi žemės – jinai tave priveiks!“ Atkreiptinas dėmesys į tai, kaip dviejų kartų žmonės – mama ir sūnus kartu atsimena ir sudeda pasakymą kaip formulę (vienas pradeda, kitas tęsia ir baigia); tai rodo, jog ši taisyklė funkcionuoja ne kaip vienkartinis pasakymas, bet kaip įsisąmonintas, atkartojamas dėsni.

Šį dėsni Remigijus paliudija savo patirtimi:

Remigijus. Tai dabar tai tikrai žinau, kas tas yra priveikti žemę. O ne taip lengva! Ne taip paprasta priveikt žemę, kad jin tau paklustų. Ir man dar ir ne visada išeina. Bet labai daug reikia pastangų dėti. Kada jau, taip sakant, jinai jau tau paklus...

Kazimiera. ... jau ją tada tik pureni.

Remigijus. Galima pavadinti, jin tau paklus. Tvarkoj. Atrodo, nėra baisiai sudėtinga, bet tu pabandyk paimt apleistą žemę!

Kazimiera. Priveikt!

Remigijus. Vat ir pabandyk priveikt! Tai beveik dešimtmečio reikia. Nu, nereikia gal [tiek], bet penkerių metelių tai [tikrai]...

Daiva. O ką turi galvoj, kai sakai – paklustų?

Kazimiera. Nu taip lyg ir jauti, kaip užsispyrusį gyvulį sutramdai, taip ir žemę...

Remigijus. Ir įtrešimas, viskas tai žemei [svarbu]... Jinai duoda tau, paklusis jinai tau duoda. Kad tu ją myli, jin tau atiduoda tą meilę. Apleisk lauką, ir pamatysi, kas iš jo per metus pasidarys. Tik apleisk metams, ir sužinosi, ką reiškia. Labai greitai. Gamta tuštumos nemėgsta – ne tu, tai ateina kažkas kitas.

Norint auginti kultūrinius augalus, žemę tenka „priveikti“, nes ji yra nepaprastai gyvybinga dėl dirvožemyje įsišaknijusių laukinių augalų rūšių, nelinkusių užleisti savo erdvės. Remigijus sako: „apleisk lauką, ir pamatysi, kas iš jo per metus pasidarys.“ Lietuvoje nedirbamai žemei nereikia nė dešimties metų, kad viskas apželtų mišku:

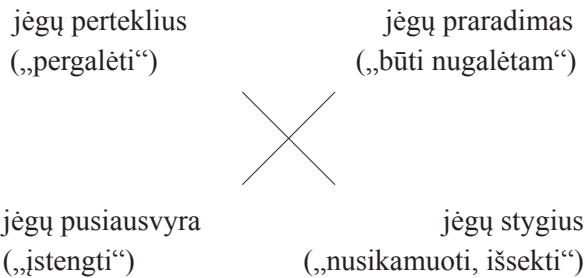
Daiva. Dešimt metų reikėjo, kol įdirbai?

Remigijus. Aš gryną pavyzdį turiu. Paėmęs nuomą iš žmogaus. Tai pernai – aš tėčiui sakiau – pernai pirmi metai Kairiūkščio tas laukas idealiai švarus buvo. Idealiai švarus buvo! Supranti kaip: aš visą laiką prižiūrėjau – ir nupurški, ir nuo tų žolių... Tai trupučiuką nenukando, tai gal per silpnai nukando, tai liko šaknų... Nebuvo apžėlus jinai, bet kad būtų gerai, [kaip] dabar! Tik dabar man pasisėkė.

Aptarkime žemės priveikimo ir paklusimo suvokimą lietuvių kalbos kontekste. Žodis *priveikti* lietuvių tarmėse reiškia ne tik „nugalėti“, bet ir „galėti, įstengti, pajėgti“ (LKŽe). Gyvosios kalbos pavyzdžiai rodo, kad šią reikšmę veiksmažodis *priveikti* paprastai vartojamas kalbant apie stiprumą, reikalingą daug jėgų reikalaujančiam fiziniam veikimui, judėjimui (ėjimui, bėgimui, pvz., *Elžbieta do priveikia nueit ant Vaškus Grž. Jei tiktais nepriveiki užlėkt [karvėms iš priekio], tenajos jau kas negerai Dj.*). Taip pat – siekiant apibūdinti kėlimą, stūmimą, mušimą, sunkų darbą (*Ar tu priveiksi tris pūdus pakelt Jnšk. Nebepriveikė rudenį sutvarkyt linų Sl.*). Vartojant žodį *priveikti* sulyginamos dviejų veikiančių būtybių jėgos, pavyzdžiui, kalbama apie gyvulio ar bandos suvaldymą (*Nepriveikiam suvaldyt, metinis jaučias Šmn. Prie kaimo mat didelio kiaules, karves reikia ganyt, nebepriveikia mažiutis [piemu] Ps.*). Gali tekti *priveikti* ir nejudrų dalyką, jei rungiamasi svoriu, dydžiu ar pan. (*Anas led priveikė jį išstumt iš vežėčių Sv. Linai priveikdavo, anie darbo primdavo daug Krž.*) Netgi pats darbas, sumanymas gali tapti išbandymu, jei jam atlikti gali tekti skirti daugiau jėgų, nei yra – tuomet žmogus išvargsta, nusikamuoja (*Kiek liuob priveikti tos pjūtys: pjaus paširdžius Kl. Teip prisiveikiau, kad bos bos parėjau Šk.*)

Visais atvejais sulyginamos dvi jėgos ir nustatomas jų tarpusavio santykis – pusiausvyra arba neatitikimas. Žodyne pateiktos žodžio *priveikti* reikšmės „įstengti“ ir „pergalėti“ apima tokią būklę, kai jėgos yra lygios

(jėgų pusiausvyra: žmogui užtenka jėgų linų darbams, piemeniui užtenka jėgų suvaldyti karvėms) arba apibūdinamas asmuo yra pranašesnis. Priešingame poliuje atsiranda reikšmė „išvarginti“, kuri rodo, jog žmogui vos vos užtenka jėgų. Ketvirtoji būklė – kuomet žmogui atima jėgas, jis pats yra nugalimas (*Darbo neprieviksi, darbas žmogų priveikia Šmn.*). Keturios skirtingos būsenos rodo skirtingas santykio su kitu asmeniu, daiktu ar veikla galimybes:

Rakščių pasakojime santykis tarp žemdirbio ir žemės – tai jėgų pusiausvyros būseną: žemę reikia *įstengti* dirbti (jai skirti tiek jėgų, kiek reikalauja žemės darbai). O jei žemdirbys yra nepakankamai pajėgus – jis pats *praras* jėgas. Kitaip tariant, žemę gali dirbti tik toks žmogus, kuris jai prilygsta savo jėga (nebūtinai fizine, bet ir atkaklumu, kantrybe, pastovumu, supratingumu, išmintimi ir t. t.). Žemė, panašiai kaip ir ūkyje auginamas gyvulys, turi paklusti, t. y. pripažinti, įvertinti žmogaus galią (nors akivaizdu, kad ir gyvulys fiziškai yra stipresnis už žmogų, kaip stipresnė ir žemė).

Pasakymas „žemę priveikti“ nėra lokalus. Rakščių pasakojime jį vartojo Kazimieras Rakštys iš šiaurės Aukštaitijos, tačiau toks posakis žinotas ir Suvalkijoje. Vincas Kudirka rašė: „Aš išmokysiu žemę priveikti, kad užderėjimas būtų geresnis“ (Lietuvių kalbos žodynas išaiškina šio posakio reikšmę siauriau: anot LKŽe autorių, žemę priveikti – tai „išdirbti, paruošti sėjai“). Labai panašiai taria Ona Lukšienė iš Antanų kaimo (Adutiškio sen., Švenčionių r.), kalbėdama apie augalus. Rudenį nuėmusi derlių, ji susirgo, ir lauke liko nenupjauti kopūstai. Apie tai taip sakė:

Ona Lukšienė. „Paaugo šiemet, gal paskutiniai metai, visa kas paaugo mano, i kopūstai, va matot [pro langą matyti daržas], visa kas, gal jau daugiau nereiks, gal anys mani apgalės, visa kas.

Daiva Vaitkevičienė. Kas tie „anys“?

Ona Lukšienė. Nu, augalai visi. Šiemet paaugo visa kas, tai gal daugiau jau neaugs. <...> Va tep jau jaučiuos po sveikatai, ką apgalės.“ LTRF cd 448(6)

Giedrė Šmitienė, tyrinėdama Onos Lukšienės kalbą ir pasaulio matymą, pabrėžia, kad augalai suprantami kaip lygūs žmogui („Su augalais ji kaip lygi: jie silpnesni, jinau juos prižiūri, bet jie sustiprėja, išauga, o jinau silpsta. Augalas augalą apgali, kuris stipresnis. Ir pati augintoja iš augalų neišsiskiria, gyvena išvien, gali apgalėti ir būti apgalima“ (Šmitienė 2011: 35). Pridurčiau, kad augalas (taip pat žemė) ir žmogus yra lygūs tik tol, kol žmogus turi pakankamai jėgų, sveikatos juos „apgalėti“ – prilygti jų gyvybingumui, neišsenkančiai augimo galiai. Žodžio *apgalėti*, kaip ir *priveikti*, antroji reikšmė taip pat yra „pajėgti, įstengti“ (LKŽe), plg. *Aš dar apgaliu dirbti Lp. Aš jau neapigaliu eiti (dirbti) Ad. Kad apsigalėtau, tai cielą rąstą parneštau Kb.* Tad apgalėti – tai ne tapti *nugalėtoju*, o nustatyti ir išlaikyti trapią pusiausvyrą tarp žmogaus ir žemės, augalo jėgų. Kitaip sakant, galėti *valdyti* augalo augimą, žemės derlumą – kad žemė pripažintų žmogaus galią ir gebėjimą ją dirbti, apvaldyti (dėl reikšmės „valdyti“ plg. LKŽe pavyzdį: *Pati viena visą žemę apgalėjusi (aprėpusi, užvaldžiusi) yra, neduoda kitims dirbti Šts.*). Žemė augina laukinius augalus, o „kultūrinių augalų“ (savai neaugančių ar atrinktų, išrūšiuotų) auginimas yra kultūrinis veiksmas, kuriam reikalinga įrodyti „kultūrinę kompetenciją“. Ją sudaro ne fizinė jėga, bet išmintis, žinojimas, supratimas. Geras pavyzdys pateiktas Vincento Vaitiekūno etnografiniame škice apie arimą jaučiais. Jaučiai yra patys stipriausi gyvuliai ūkyje, todėl jais arklų buvo plėšiama žemė. Turėdami nepaprastą jėgą, jauni jaučiai sunkiai valdomi, todėl jie kantriai mokomi, o išmokinti gerai aria jungė ir moko kantrybės artoją:

„Jautis darbe kantrus, ištvermingas, bet jis nori, kad ir jo artojas būtų toks pat. Jis ir gana sunkiai arklą tempti neatsisako. Kartais ir arklą sutrupins, bet nesusilaikys. Tačiau reikia ir su juo gražiai apsieiti. Nereikia ant jo be reikalo rėkauti, jį šurkščiai tampyti arba greičiau, nei įprasta, varyti, nes paskui jo visai nesusuvaldysi. Jis taip pat mėgsta ir punktualumą. Pamatęs, kad jau laikas eiti poilsio ir kad jo draugai jau nuėjo, veržiasi eiti ir jis. <...> Jautis savo artojo ir mintis supranta. *Kaip jautį išmokinsi, taip jis tau padėkos, o jei jo neišmokinsi, tai*

jis tave išmokins [kursyvas – D.V.]. Tik tada nekriudauk (nesibark), kad jautis durnas ar piktas...“ (užrašė Petras Gudelis iš 70–95 metų ūkininkų Onušio valsčiuje, Trakų apskrityje) (Vaitiekūnas 1998: 114, 118).

Iš šio eskizo akivaizdu, kad formulė „Jei tu nepriveiksi (neapgalėsi, neišmokinsi), tai tave priveiks (apgalės, išmokins)“ yra kur kas bendresnė ir apima plačią bendravimo ir su žeme, ir su augalais, ir su gyvuliais sritį. Kitaip sakant, tai yra dėsni, apibrėžiantis santykius, kuriuos formuodamas žmogus prisiderina prie situacijos ir yra pajėgus ją valdyti, nustatydamas tam tikrą pusiausvyrą.

Būtent pusiausvyros būklėje, kai žemė pripažįsta žmogaus galią, tarp žemės ir žemdirbio nustatomas nuolatinis *davimo–ėmimo* santykis. Tai suvokiama kaip nuolatiniai mainai, kurių metu keičiamasi pirmiausia ne fizinėmis gėrybėmis, bet jausmais. Remigijus sako: „[Žemė] duoda tau, paklusus jinau tau duoda. Kad tu ją myli, vot, jin tau atiduoda tą meilę.“ Taigi pusiausvyrą tarp žemės ir žmogaus nėra vien galios santykis. Susilyginimas galiomis yra tik sąlyga atsirasti artimam bendravimui (ne tik glaudžiam „bendradarbiavimui“), susisiejimui, kuris įvardijamas vienu žodžiu – *meilė*, nors talpina savyje daugialypį turinį – palankumą, rūpinimąsi, atsidavimą, dėmesį, fizines pastangas. Mylėti žemę – reiškia stengtis dėl jos, atiduoti save, aukoti savo jėgas žemei:

Remigijus. Sunku žemę dirbt moly, labai sunku. *Bet jin atiduoda*. Visokios yra – ir derlingesnės, [ir] nederlingesnė [būna žemė]. Pagal žemę sėji. Ne taip, kaip, pavyzdžiui, Jonišky, kur tėčio tėviškėj žemė metras beveik juodžemis. Ten ir dirbt viskas daug lengviau. Kaip sakant, *žemę mylėk, ir jin tave mylės. Ta meilė tai žemei pagrįsta sūriu prakaitu*.

Kazimiera. Užtat ir sako: žemė prakaitą myli.

Meilė žemei nėra abstrakti ar deklaratyvi frazė. *Mylėti žemę* reiškia ją *dirbti*, tarsi jai „tarnauti“. Tačiau ši tarnystė nėra šeimininko ir samdinio santykis, o lygiavertis ryšys ir abipusė pastanga: „Žemę mylėk, ir jin tave mylės.“

Kita vertus, meilė žemei reiškiasi ne tik darbu, bet ir gebėjimu suprasti jos gyvenimo būdą – ne tik imti ir duoti, bet ir leisti žemei pailsėti, papūdyti, praleisti metus be „uždarbio“:

Remigijus. Reikia duot žemei papūdyti, reikia ją mylėt, taip pasakyčiau. Papūdyti reikia duot, ją išdirbt, apart. Va šitas gabaliukas prabuvo metus, papūdytavo, aš vasarą suariau, kultivavau ir dabar va apariau – bus pavasarį miežiai. Skirtumas, kaip susiarsė šiemet ir kaip kitais metais susiarsė, yra baisinis [papūdytavo žemė daug geresnė – D.V.]. Bet tai atsiremia vėl į ekonomiką. Tai kainuoja – tu negavai derliaus, visų pirma. Mūsų visuomenėj, tokiam ekonominiam pasauly, amžinai visko stygiaus pasauly, kad visada visko mažai, ot, reik išspaust, kiek tik galima, – pas mus dabar šitaip yra. Tai kaip dabar praleisi tu metus?

Daiva. Kodėl yra svarbu pūdytumas?

Remigijus. Jeigu žmogui nebus svarbu, tai ir žemei nebus svarbu. Gal taip, sakykim. Viskas priklauso nuo pačio žmogaus, kaip suvokia ir kaip supranta (LTR 7898-IV).

Meilė kaip supratimas ir atsidavimas, reikalaujantis prisitaikyti prie kintančios žemės, sekti žemės pulsą ir prie jo derinti ne tik darbus, bet ir visą savo gyvenimą. Kitaip tariant, visiškai pasinerti į žemdirbišką gyvenimo būdą.

Žemės ritmas

Žemė per metus nuolatos keičiasi, ji turi savo ritmą, savo alsavimą. Pavasarį žemė kvepia.

Daiva. Ar žemė kvepia?

Remigijus. Taip. Pavasarį kai nuvažiuoji į lauką dirbt – nežinau, nemoku net nupasakot... Yra tas kvapas realiai. Bet gal ne visi užuodžia, jaučia. Bet tas kvapas – jis realus yra. Galbūt kitam [pasakysi, tai jis] sakys – baik tu, ką tu čia... Gal čia smirda kitam, gali būt taip. Man labai gera. Labai gera! <...>

Domas. Aš sakyčiau, kvapas yra specifinis. Specifinis – kvapo, skonio ir jautimo mišinys.

Remigijus. Išlipi, padirbi, o-o! Išlipi. Paimi, pažiūri – kokia jinau. Taip darau.

Daiva. Paimi į ranką?

Remigijus. Vat, [stebi], kaip jinau dirbasi. Per sausa – vėl [blogai]. Per šlapia – vėl. Kad gražiai dirbtusi, turi būt tam tikro drėgnumo.

Kazimiera. Aš atsimenu, tėtė visuomet į ranką imdavo žemę.

Remigijus. Suspaudi, ji limpa, o atlenk, atlaupk pirštus – byra.

Žemdirbiui žemė kvepia, ir nuo to kvapo gera. Lietuviškas posakis *žemė kvepia* apibūdina žmogaus polinkį į žemdirbystę: *Žemės paukštis – ūkė anam kvėpėjo Krš. Ma[n] žemė tai kvėpėjo, o kriaučystės nenorėjau Erž.* (LKŽe: žemė). Žemės ėmimas į saują – paprastas, bet kartu ir intymus veiksmas. Žmonės karta iš kartos nustato žemės drėgnumą, tinkamumą sėjai imdami žemę į saują. Liesdami kūnu nustato ir žemės purumą – mindami pėdą į išartą dirvą: „Pasėlių laukas buvo laikomas gerai įdirbtas tada, kai per dirvos paviršių pabraukus pėda žemė tartum liedavosi“ (Dundulienė 1963: 116). Remigijus priduria, kad pavasarį žemė tinkama sėjai, kai koja nebesminga, nebelimpsta į žemę (LTR 7898-IV). Žemė per metus nuolat keičiasi – šyla ir šąla, drėgsta ir džiūsta, minkštėja ir kietėja, o laikas ir sąlygos arimui, sėjai, kūlimui (pjūčiai), tręšimui, purškimui turi būti parinkta visiškai tiksliai, kitaip – neturėsi derliaus. Žemdirbys

privalo jausti žemės būseną, mokėti atpažinti tinkamą laiką ir jį išnaudoti. Arimo ir sėjos laiką parodo pati žemė, tik reikia ją pajauti – rankomis, pėdomis, nosimi ar – akimis:

Remigijus. Užmeti į lauką akį ir matai, ar per drėgna, ar pats laikas, ar jau per sausa.

Kazimiera. Juoda – tai šlapia. [Džiūsta –] šviesėja, pilkėja.

Remigijus. Matosi. Kas dirba žemę, [suprasti] nėra jokia problema. Užmečiau akį – jau tas laukas sausas, jau reikia skubėt, a-ja-ja-ja-jai! Anas biski dar drėgnokas, va į šitą [važiuosiu], greitai, greitai... <...> Kaip pavasarį, dvi dienos – kaip dangus nuo žemės (ar nuo peklės), tai va taip kinta – mikt! Tik saulė pašvietė, vėjas, džiūna kaip parakas žemė, greitai, tik spėk!

Daiva. O kai per sausa – kas bus blogai?

Remigijus. Kai kultivuoji, jeigu žemė yra puri, juodžemis ar priesmėlis, tai pravažiavai ir pavasarį pasileido [augti] viskas. O jeigu sausa, tai jinais dulka, labai dulka. Bet jinais subyra, gali sėt. Puikiausiai pasėsi, bet

Žemė Remigijaus rankose. Alvydo Vaitkevičiaus nuotrauka, 2013 m.

jau reikia laukt lietaus. Jeigu nėra lietaus – jeigu žemė puri, dar pasėt trupučiuką giliau, – sudygsta. Tos drėgmės žemėje užtenka.

[O] jeigu molis, pavėlavai ir nėra lietaus – gero ne labai lauk. Jau viskas. Taip ir sako: nebuvo lietaus, pavėlavai – nekokių derlių turėsi.

Kazimiera apibendrina: „Tai sako patarlė – pavasari viena diena metus maitina“ (plg. „Pavasario diena metus maitina“ LTR: 6593(9)¹). Kazimieros pasakyta patarlė skiriasi nuo kitų analogiškų patarlių tuo, kad pabrėžiamas labai trumpas laiko tarpas – „viena diena“. Gebėjimas suprasti, atpažinti darbui tinkamą laiką yra vienas opiausių žemdirbio rūpesčių ir tradicinės žinijos turtų. Laikas ir orai nuo seno turėjo ryšį: baltų kalbose žodis *laikas* siejamas su *orais*; latviškai ir šiandien žodis *laiks* turi dvi reikšmes – ir „laikas“, ir „oras“. Petras Urbanskas, 1938 metais Vyčiaus kaime užrašinęs tautosaką iš Kazimieros dėdės ūkininko Mato Ožeraičio ir dėdienės Onos Diedonytės-Ožeraitienės, gyvenančių kaimynystėje, užrašė keletą tikėjimų, ir visi jie – apie žemdirbystę ir apie orus, plg.:

„Su „mainais“ mainosi ir oras. Vadinas, jei giedra, tai „ant mainų“ bus lietaus. Kiti žmonės nusako, kad „ant mainų“ turi būti lietus, ypač didžiųjų mainų mėnulio „kadro“, t. y. jauno, pilnačio (mainais vadinama mėnulio atmainų laikas: jaunas, priešpilis, pilnatis, delčia).“ LTR 1705(49).

„Kad medis būtų stipresnis ir tinkamesnis dėl to padarams dirbti, svarbu nutaikyti laiką juos nupjauti. Spygliuotieji medžiai stipresni, jei jie nupjauti pilnatyje, o lapuočiai jauname pjauti.“ LTR 1702(46).

„Švento Jono lietus pildo kluonus ir aruodus (lietus, lyjantis šv. Jono dieną ar keliomis dienomis prieš ar po šv. Jono yr naudingas javams).“ LTR 1702(32).

„Jei per Velykas kiaušinių lukštai lengvai duodas lupti, spėjama iš to, kad linai tūmet gerai užaugs.“ LTR 1702(45).

Šiandien Rakščiai nepasakoja apie mėnulio fazes, neieško ženklų danguje ar šventiniuose valgiuose, tačiau būtinybė stebėti orus ir prie jų prisiderinti išlieka labai opi. „Žemės ūkis toks dalykas – čia tos permainos

labai greitos“, – sako Remigijus. Jei laiku nesuarsi, nepasėsi, nepatrėši, jei neapsižiūrėsi, kad puola amarai, nenupurkši – nieko nebus. Žemdirbys yra nuolatinės stebėjimo būsenos ir nuolatos veikia, o šis veikimas, nors iš pirmo žvilgsnio atrodo kaip pastovi ir apibrėžta sezoninių darbų seka, yra be perstojo kintantis, reikalaujantis stebėsenos ir greitų sprendimų, nuolatinio dėmesio ir – laiko: „Va, aruodus reikia, va čia kombainą, ir ta diena tokia trumpa... Kaip paspėti viską, Jėzus Marija!“; „Derliaus nuėmimas – ten tai karštligė! Oi, oi, oi! Taip visiems, kas stengiasi, visiems! Kaip, kaip, kaip spėti? Kaip padaryt? <...> Tavo tos dienos... Atrodo, kad ta diena va op – ir nėra, taip greit prabėga tam kombainui. Praktiškai nestoji, skubi, kad tik! Va saulė šviečia, saulėta – kad tik [suspėtum]!“

Prisiderinimas prie orų, sąlygų, pasėlių dygimo, augimo ir brandos fazių, gyvulių veisimo, vedimo, maitinimo – tai smulkusis žemės ir jos darbų pulsas, kuris, prikaustydamas dėmesį ir rankas, įtraukia į savo tėkmę ir verčia prisiderinti prie jos. Tačiau tuo pat metu šioje smulkių, dienomis ar savaitėmis skaičiuojamų svyravimų tėkmėje juntamas ir gilus, pastovus, lygiais tarpais besikartojantis žemės pulsas: sėjos ir pjūties, gimimo ir mirties. Žemdirbio darbas – tai auginimas; kiekvienais metais jėvas pereina gyvybės ir mirties ciklą:

Daiva. Koks jausmas, kai turi nupjauti savo išaugintus miežius ar kviečius, kai juos kūli? Jie dar auga, ir jau ateina pas tave...

Kazimiera. Jie jau prisirpę būna, jie pasikeičia. Jau galvas nulenkia, varpa nulinksta...

Remigijus. Augalas – jau viskas. Jau jis numiršta.

Kazimiera. [Varpa nulinksta], tai jau žinok, jis miręs jau. Jo tas šiaudelis jau jis miręs. Jau jis nulenks, taip, kaip žmogus nulenkia galvą, varpa ta nulinksta, tai jau žinok – pribrendę javai. Viskas. Ir visos varpos – taip į lauką pažiūri, – nulinkę, nulinkę, nulinkę...

Javas sulyginamas su žmogumi: varpos – kaip nulinkę galvos. Pjūties metu javai jau perėję vegetacijos laikotarpį: šiaudeliai mirę, o grūdai pasirengę naujam gyvybės ciklui (plg. tradicinę patarlę: „Kūnas žemėje pūsta, dūšia pasaulį valgydina (rugys)“ (LKŽe: pūti).

Auginimas iš esmės skiriasi nuo gamybos. Javai dygsta, auga, veša, bręsta, o gyvuliai gimsta, auga, riebėja, – žmogus tik rūpinasi, kad šis procesas vyktų ir jį valdo (sėja, tręšia, kulia grūdus, šeria, gano ir t. t.).

1. Lietuvių patarlių ir priežodžių duomenų bazės duomenimis (www.aruodai.lt/patarles), ši patarlė Lietuvoje užrašyta 10 kartų.

Domas Rakštys džiaugiasi sveiku
paršeliu. *Alvydo Vaitkevičiaus*
nuotrauka, 2013 m.

Žemdirbys parenka, ką, kur ir kiek augins, ir daro tai įprastais, iš paveldėtos kultūros žinomais būdais, juos kiek keisdamas, remdamasis savo patirtimi, pritaikydamas naujas technologijas. Lietuvių kalbos žodžiai *augti* ir *auginti* aiškiai atskleidžia takoskyrą tarp dviejų reikšmių – augalas ar gyvulys *pats auga* (savaiminis veiksmas), o žmogus *daro, kad augtų* (tranzityvinis veiksmas). Augalo ar gyvūno savaimingo gyvenimo, augimo, kitaip sakant, gyvybės principas lietuvių prigimtinėje kultūroje yra suvokiamas kaip šventas, mitinis. Lietuvių tautosakos klasika – rugiapjūtės dainos ir oracijos – išaukština rugių žiemkentį kaip nepaprastą, stebuklingą gyvą būtybę, kuri lauke iškenčia žiemos šaltį; vasaros pabaigoje (nuo rugiapjūtės iki rugių sėjos) ši būtybė trumpam pareina „pasisvečiuoti“ į žemdirbio namus (dėl to ir pirmas pėdas, statomas krikštasuolėje, vadintas *svečiu*). Augalai, kaip ir gyvūnai, lietuvių laikomi gyvomis, jaučiančiomis (šaltį ir karštį kenčiančiomis) būtybėmis. „Štai ką rugelis kalbėjo“ rugiapjūtės pabaigtuvių prakalboje: „Pernai išėjom, šimet parėjom, po sniegu gulėjom, mes vargą turėjom, šaltį ir lietų kentėjom. Šalnos šalo – nesušalom, lietus lijo – nesupuvom“ (Sauka ir kt. 1967: 701).

Žiemkenčiais vadinami ne tik žieminiai javai, bet ir žiemą laikomi gyvuliai, ypač paršeliai. Pavyzdžiui, kiaulės būna skirtingų rūšių pagal jų auginimo būdą – *penimos* ir *žiemkentės*. Pastarosios išlaikomos per

žiemą ir *nepenimos* (t. y. prasčiau, liesiau šeriamos), o skerdžiamos tik kitų metų rudenį (*Žiemkentys pašas, kur nepenia ir laiko Pnd.* LKŽe: žiemkentys). Kazimieros pasakojime apie paršiukus *žiemkenčius* atgyja tarpukario Lietuvos ūkio vaizdas:

Kazimiera: Augina taip. Va šią vasarą paršiukai bus tiktai žiemkenčiai, jų nepjaus. Juos teip nelabai ir šers skaniai, kad jau jie tuktų [neduos], jiems bus prastesnis pašaras, kokių nors tų pamazgų, lupynių, kad jis išaugtų. Išauga tokie liesoki, bet dideli. O paskiau jau peržiemuoja, tai juos tada... Aš pati prisimenu – gindavau ganyti tuos žiemkenčius. Jie labai reiklūs buvo, jiems visko reikia. Per vasarą, per pusę vasaros gano. Gano, gano, ir jie tada pradeda auginti mėsą. Ant savęs, reiškia, augina, ir paskiau jau, kaip javus nukulia, jau pradeda kult, atsiranda miltų, tada juos pradeda penėti, pradeda jiems duoti miltų. Tai per kokius du mėnesius išauga baisinės kiaulės. Tokių dabar jau [nėra], tik paršavedės [didelės tokios], o jau tie žiemkenčiai tai tie išauga baisiniai, baisiniai dideli jau. Jų tokia sluoksniuota ta mėsa, ne tai, kad lašinys ištisas, bet tokia [mėsa]: raumenukas – lašinukas, raumenukas – lašinukas, va tokia sluoksniuota ta mėsa būna.

Daiva: O dėl ko taip pasidaro?

Kazimiera: O dėl to, kad jis žiemą buvo kūdas, jis kitaip augęs, jis kitaip augintas. Ne taip, kaip dabar per šešis mėnesius bekonas.

Daiva: Čia nuo šėrimo priklauso?

Kazimiera: Teip.

Daiva: O kuom juos šerdavo per žiemą?

Kazimiera: Labai paprastu tokiu pašaru. Jiem miltų neduodavo, lupynes. Jei kiaulėm penimom – jau bulves iššutina, o jiem tai tik lupynes, biski užpila kokių pamazgų, kur išplauna nuo pieno kibirus ten, bidonus... Juos taip šerdavo, augdavo, ten pieno tose pamazgose jie randa baltymų. Jau žmonės išsitreniravę buvo. Ir jie išauga, bet jie toki kūdi būna. Jie toki va. O jau kaip tuos lašiniukus uždėt, tai tik sekančiais metais uždeda jiem rudeniop, tada jie dideli labai! Labai gerai ėda, nepaprastai gerai ėda ir greit užauga, lašininiai pasidaro. Bet tas lašinys visai ne toks, kaip dabartinis, visai kitoks.

Daiva: O kodėl jūs vadinat *žiemkenčiais*?

Kazimiera: O todėl, kad jie gyvena va [taip]: dabar suvedė, per vasarą gyvena ir palieka juos ant žiemos. Palieka ant žiemos, tai *jie jau tą žiemą pragyvenę, tokie žiemkenčiai*. Jau tie [žmonės, kur nori pirk, klausia] „A, a čia žiemkenčių lašiniai?“ Tai reiškia, subrendęs tas ir kumpis, ir dešros, visai kitokie iš žiemkenčio mėsos to gyvuliuko padarytas, viskas gerai būna labai.

Daiva: O kada juos skerdžia?

Kazimiera: O skerdžia juos prieš Kalėdas, lapkritį jau. Jau spalį, lapkritį, iki Kalėdų juos visus gali išpjaut.

Daiva: Ir tada rūkydavo daugiausia mėsą?

Kazimiera: Rūkydavo. Jo, rūkydavo. Jau žiemkenčių tai tik kauliukus jau ką [virdavo], o [rūkyti] kumpiai, dešros iš žiemkenčių jau būdavo patys gerieji.

Lietuvių kalbos žodyne pateikiama daug pavyzdžių iš įvairių Lietuvos vietovių, rodančių, kad per žiemą laikomi liesai šeriami paršeliai buvo vadinami žiemkenčiais. Cituojami sakiniai motyvuoja pavadinimo kilmę – žiemkenčiai ne tik pergyvena žiemą, bet ir kenčia nepriteklių, plg.:

Tokie žiemkenčiai kūdi, kad net šiušu žiūrėt Št. Skursti vargsti [žmogus] kaip žiemkintis paršas Btg. Tokie gi blogi paršai, kaip žiemkenčiai Lel. Penima kiaulė nežino, ko žiemkentys žviega LTR(PT) (LKŽe: žiemkentys).

Matome, kaip žemdirbio mąstysenoje augalų ir gyvulių pasaulis persipina ir ribos susilieja: žiemą kenčia ir *rugelis žiemkentėlis*, ir paršiukai *žiemkenčiai*.

Tačiau augalai ir gyvūnai yra ne tik gretimi, vienas kitame atspindintys pasauliai, bet ir žemdirbystėje su kibe kaip smagračio ratai. Gyvuliai maitinami augalais, o jų mėšlas panaudojamas dirvai tręšti. Tradiciniame lietuvių valstiečių ūkyje buvo stengiamasi išlaikyti pusiausvyrą tarp pasėlių ploto ir gyvulių ūkio, kadangi augalai ir gyvūnai vieni nuo kitų tiesiogiai priklauso. Mėšlas, arba *trąša* (senoji šio žodžio reikšmė reiškė ne ką kita kaip mėšlą) – viena iš svarbiausių žemdirbio realijų, nes be jo neįmanoma išauginti pasėlių, plg. patarlę *Kur yr mėšlas, ten ir grūdai Ppr 45* (LKŽe: mėšlas). Jei tik sutrinka pusiausvyrą tarp gyvulių skaičiaus ir dirbamos žemės ploto, ūkis iš karto smunka. Apie tai, kaip, sumažinus pasėlių plotą arba gyvulių skaičių, nugyvenamas visas ūkis, rašoma vienoje iš Igno Končiaus etnografinių apybraižų:

„Pasitaiko ir savininkų, nusmukusių iki pusininkų. Ir tikrai jie beįdirba pusę žemės, benušienauja pusę pievų. *Mažiau pašarų – mažiau gyvulių. Mažiau gyvulių – mažiau derliaus*. Nebeneša laukai, nebeuždera. Ir taip viskas slūgsta žemyn, eina menkyn. Apauga piktžolėmis laukai. Apeina krūmais dirvų pakraščiai, pievų iškyšuliai. Menkas arklys, nekoks padargas – tik gerves benugrosto. Kaip akte užanka laukai, pievos. Tas pats ir pačioje sodyboje“ (Končius 2006: 50).

Lietuvių etnografijos tyrimuose trąšos, arba mėšlo, vertė yra suvokiama kaip svarbi pūdyminės žemdirbystės technologinė dalis (Dundulienė 1963: 40–41), tačiau nėra aptarta kaip kosmologinis žemdirbystės dėmuo. Gyvulių mėšlas, įterptas į žemę ir tapęs puviu (plg. žodžių sąsajas *trąša* „mėšlas“, *trąšai* „supuvę javai ar šiaudai, trūnėsiai, plėkai“, *tręšti* „pamažu pūti, trūnyti, dūlėti, gesti“; *pūdymas* „paliktas neapsėtas, besiilsintis dirbamas laukas“ (jis tręšiamas mėšlu) ir *ipūdymas* „patręšimas“), tampa maistu augalams, taip kaip augalai – maistu gyvuliams. Gyvuliai ir kultūriniai augalai susiejami į vieną darnią sistemą, kurioje vieni be kitų negali išgyventi. Tačiau ši sistema veikia tik pačiai žemei tarpininkaujant: kad mėšlas taptų augalų maistu, jis turi gerai perpūti ir būti tinkamai įterptas į dirvą. Rakščių patirties pasakojime dirva suprantama kaip *gyva*, o tam, kad ji tokia taptų, būtina organinė trąša:

Remigijus. Organinė trąša [duoda tai, kad] nenualini dirvožemį, o jį atgaivini. Humusinį sluoksnį papildai. Būtent šitam dirvožemio sluoksny vyksta viskas.

Daiva. Tai išeina, kad dirvožemis tiesiog gyvas turi būt?

Remigijus. Jisai ir yra gyvas. Jis ne turi būt, o jisai ir yra gyvas.

Daiva. O ką tai reiškia?

Remigijus. Tai visuma – bakterijų, vabaliukų, ir sliekai gi ten... Tam tikrų mikroorganizmų gyvenamoji terpė. Kaip mes žmonės čia, tai vat jų pasaulis tenais. Jeigu humusingas dirvožemis, jis yra purus, jis yra prisotintas deguonies, prisotintas azoto, jis nėra sukritęs, žemė lengva. Tai dabar žmogų va pasodink į tokias sąlygas – visko yra, viskuo aprūpintas, valgyt ko nori, nu pamatykim, koks jis užaugs, ką! Cha, cha, cha... Kaip an mielių. Tai ir čia tas pats, kas ten yra (LTR 7898-IV).

Puvimui, mėšlo įsiterpimui lietuvių tradicinėje žemdirbystėje buvo skiriama ypač daug dėmesio. Jono Balio knygoje „Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai“ skelbiama medžiaga atskleidžia nepaprastą dėmesingumą tinkamo puvimo procesui, pavyzdžiui, mėšlo negalima vežti, jei pučia šiaurys vėjas, nes tuomet mėšlas nesupūva (taisyklė užfiksuota Kauno, Babtų, Telšių, Varnių, Tryškių ir kitose vietovėse) (Balys 1986: 129). Kai kurie ūkininkai šiuo klausimu turėjo tiesiog radikalią nuomonę, štai pavyzdys iš Telšių:

„Šiaurės vėju negalima mėšlus vežti, nes nieko žemės neįtręšia. Kai pamato žmonės mėšlus vežant šiaurės vėjui pučiant, tai sako: „Tiek vežęs, tiek nevežęs, – vis tiek tas pats, dirva nė kiek nebus derlingesnė“. Kai seniau būdavo sukviesta talka ir jei pradėdavo šiaurės vėjas pūsti, tai visą talką atleisdavo ir mėšlą neveždavo. <...> Jei mėšlai yra išvežami šiaurės vėju, tai dirva yra pagadinama dešimčiai metų – per dešimtį metų joks augalas toje dirvoje gerai neauga“ (LTR 284/707 – 7, 13; skelbta: Balys 1986: 129 – 130).

Mėšlavežio aprašymai persismelkę apeigiškumu. Pavyzdžiui, veždami iš tvarto į lauką pirmąjį vežimą mėšlo, į jį įdėdavo velykinio kumpio kaulą (kad mėšlas būtų maistingas dirvai), o nuvežus paskutinį vežimą, jį ir varovą apkaišydavo gėlėmis. Buvo manoma, kad mėšlavežio metu per visą dieną negalima plautis rankų, nes „visą riebumą nuplausiu nuo lauko“. Kopimo metu pasiekus tvarto dugną, ant žemės buvo sodinamas šeiminkas, jis statydavo butelį ant žemės talkininkams užgerti (Balys 1986: 130; Nezabitauskis 1935: 120).

Prie apeiginio elgesio normų galima pridurti ir dainavimą. Zenonas Slaviūnas „Sutartinių“ tritomyje paskelbė pluoštelį sutartinių, kurias moterys giedodavo kratydamos laukuose mėšlą (plg. „daina trūšinė“, „trūšas kratanc gieda“ (Slaviūnas 1958: 756–757). Visas šis apeiginis kontekstas darosi kur kas aiškesnis ir prasmingesnis suvokus, kad mėšlavežis – tai tam tikras žemės maitinimas, o puvimo procesas – šio „maisto“ perdirbimas (tarsi virškinimas žemės viduriuose). Tik pamaitinta žemė yra *maistinga* ir tampa maistu pasėliams, o pasėliai tampa maistu žmonėms ir gyvuliams. Tokiu būdu, žmogaus rankų darbo dėka, maitinimo grandinė sujungia skirtingus pasaulius – žemės, augalų ir gyvūnų. Žemė neegzistuoja izoliuotai, ji nėra atskirta nuo kitų gyvybės kategorijų, kitų būtybių klasių. Kad žemė taptų maistu, turi įsiterpti kitos būtybių klasės – augalai ir gyvūnai. Žemė žmogui teikia maistą tik per tarpininkus.

Gyvybės ratas, kuris remiasi maitinimo grandine, sukasi tik į vieną pusę: žmogus maitina žemę (ją tręšia ir pats pasenęs tampa trąša (plg. *trąša* „senas, prastas žmogus“ – *Trąša mės jau – senos! Klt.*), tačiau pats negali maitintis žeme. Kad gyvybės ratas yra vienkryptis, rodo lietuviška frazeologija, bylojanti, kad „žemės valgymu“ vadinama mirtis, kapas, laidojimas žemėje. Kai sakoma, kad kam nors žemė jau kvepia maistu, toks pasakymas simboliškai reiškia mirtį: *žemė kvepia [blynais, duona, obuoliais Btg, pyragu]* „artėja mirtis“: *Jam žemė duona kvėpia Bt. Žemė jau pyragu kvepia, ale kada atkąsi, nežinia Vrn. Nieko nebus, jau aiškiai matosi, kad jam žemė obuoliais kvepia Lkč.* (LKŽe: žemė).

„Iš to grožio viską pasiimu...“

Iki šiol kalbėjome apie žemę kaip maitinančią ir maitinamą. Taip pat – apie mylimą ir mylinčią („žemę mylėk, ir jin tave mylės“). Tačiau lygia greta tiesiasi estetinė žemės ir žmogaus santykių linija – bendravimas per grožį, pasigėrėjimą. Tai, ką žmogui duoda žemė, ateina ne kaip materialinė gėrybė, bet kaip grožio jautimas:

Kazimiera. Užgimiau toj pačioj sodyboj, užaugau ir numirsiu... Tai, [kaip] sako – man ta žemė viską duoda, aš iš jos grožio to viską pasiimu. Jeigu dar ten aplinkui kokis miškelis, ir da šlaitai gražesni, žinai, gamta...

Žemės gėrybės duodamos ne atsietai kaip maistas ar turtas, o kartu su estetiniu išgyvenimu, grožiui tarpininkaujant. Grožis yra neatsiejama aplinkos ir buities, darbų dalis. Tai kaip visur esantis estetinis jautrumas, be kurio mes negalime suprasti darbo prasmės, nes grožio jausmas randasi ne atsietai, bet santykyje su darbais ir jų rezultatais. Pavyzdžiui, pasakodama apie tėviškę Kazimiera prabyla apie jos grožį ir jį nusakydama per eina į veiklos, aktyvaus buvimo patirtį – grožį apibūdina per skirtingų darbymečių laiką:

Kazimiera. Visi metų laikai buvo labai gražūs, nuo sėjos pradedant. Pasėja, prasideda šienapjūtė. Gražu neišpasakytai, gražu kaime.

Monika. Gražu.

Kazimiera. Prasideda šienapjūtė. Šienauja, dalgiai žvanga, galanda, kala. Džiūsta – greboja. Greboja mergaitės daugiausia, grėbliais. Greboja, išgreboja, nė šiaudelia toj pievoj nerasi. Kupetas sudeda. Kvepia tas šienas neišpasakytai, kvepia! Veža. Jau reikia, žiūrėk, jau greitai reikia, greitai, nes jau čia... Šieną sutvarko – jau rugiapjūtė ateina, priartėja...

Pasakojime grožis juntamas dalgių žvangesyje („dalgiai žvanga, galanda, kala“), tvarkingame grėbime grėbliais („nė šiaudelia toj pievoj nerasi“), šieno kvape („kvepia tas šienas neišpasakytai, kvepia“). Estetiniu požiūriu ypatingai atidžiai įsižiūrima į darbą, o dar jautriau – į jo rezultatą. Žmogaus rankomis išaugintas javų laukas regimas kaip meniškas kūrinys; tai atsiskleidžia subtiliame Kazimieros ir Remigijaus dialoge, kuriame jie kalba apie žieminius miežius. Noriu atkreipti dėmesį ne tik į vaizdo aiškumą, turtinę (regis, prieš akis matytum meniškai nutapytą paveikslą), bet ir į tai, kad vaizdas kuriamas dviese – vienas pradeda mintį, o kitas ją tęsia, papildo. Atrodo, kad prieš akis iškyla jau anksčiau bendrame regėjime ir vaizduotėje sukurtas paveikslas, kurį kalbėtojai ir kalbėjimo akimirka regi, patiria:

Remigijus. Atsimenu, kaip buvom pasėję žieminius miežius.

Kazimiera. Žieminiai miežiai ypatingai gražūs...

Remigijus. Tai tokio, žinai, [grožio], va šičia... Tie akuotai! Tokie ilgi ir galiukai rausvi...

Kazimiera. Spalvingi...

Remigijus. ... ir kai vėjas ...

Kazimiera. ... pučia – liūliuoja, bet visokios spalvos [mainos]!

Remigijus. Cha, fantastika!

Kazimiera. O saulėlydžiui ir rausva, ir violetinė...

Remigijus. Tai duoda sielai kažką. Duoda kažką.

Žemės žmogaus įsižiūrėjimas yra labai akylas, miežių laukas matomas dinamiškai, judantis vėjyje, keičiantis spalvas priklausomai nuo siūbavimo ir paros meto, laukas matomas ir iš tolo (kaip visuma), ir iš labai arti – įžiūrimi miežių akuotai, įvertinamas jų ilgis ir spalvų kaita akuotų galiukuose. Prigimtinės kultūros žmogui laukas yra ne tik „aruodas“ (bręstantys grūdai, būsiami pašarai ir pan.), bet jo kuriamas meno kūrinys. Lauko kaip kūrinio samprata aiškiai išsakyta kitame Remigijaus prasitarime, kai jis pasakoja apie žemę, kurią tik po daugelio metų pavyko „priveikti“ ir lauką „paversti paveikslu“:

Remigijus. Paėmęs nuomą iš žmogaus [žemę]. Tai pernai – aš tėčiui sakiau – pernai pirmi metai Kairiūkščio tas laukas idealiai švarus buvo. Idealiai švarus buvo! Supranti, aš visą laiką prižiūrėjau – ir nupurški, ir nuo tų žolių... Tai truputį [nukando], tai trupučiuką nenukando, tai gal per silpnai nukando, tai liko šaknų... Nebuvo apžėlus jina [ta žemė], bet kad būtų o, [taip gerai], kaip gerai dabar!.. Sakau, tik dabar man pasisekė – aš gerai padariau viską nuo pradžių, kad šiemet man tas laukas kaip paveikslas! Va, dešimt metų [praėjo], kad aš tikrai apsidžiaugčiau – va, *čia paveikslas mano!* Čia man gera dabar būt. Čia matyt man gera.

Šiame pasakojime į lauką žvelgiama iš tolo, atsi-traukus, o regima visuma suvokiama kaip ką tik baigtas tapyti paveikslas. Tas paveikslas jį kuriant daugybę kartų stebėtas akimis iš įvairių kampų; o sukurtas jis rodomas kitiems („Važiuojam iš tolo nuo tos fermos, jisai sako: „Žiūrėk jau, žiūrėk, kaip gražiai atrodo iš tolo tas laukas ten jau pagal beržyno galą, – sako, – va ten pažiūrėk!“). Kartais nutinka, kad iš paveikslo lieka tik rėmas – taip syki buvo, kai pasėti žieminiai miežiai per žiemą iššalo ir pavasarį, deja, sužaliavo tik lauko pakraščiai. Remigijaus prisiminime šis vaizdas iškyla įvardintas kaip *paveikslo rėmas* (LTR 7898-IV). Šiuo atveju paveikslo nebėra, vietoje jo lieka tuštuma, nes meno kūrinys sunaikintas.

Isižiūrėjimas į lauką kaip į kūrinį susilieja su buvimu apskritai: jei gera matyti, tai gera ir būti („Va, čia paveikslas mano! Čia man gera dabar būt. Čia matyt man gera.“). Grožėjimasis yra tam tikra dvasinė būseną, kuriai būnant „man gera dabar“ ir kuri – prisimenant spalvingą, vėjyje liūliuojantį žieminių miežių lauką – „duoda sielai kažką“.

Grožio patyrimo svarbi kiekviena jutiminė detalė, pavyzdžiui, šiaudų spalva, grūdų išvaizda, kietumas. Remigijaus grožio, džiaugsmo ir galios pajautimas atsiskleidžia, kai jis pasakoja apie javapjūtę, kuomet pats fiziškai atsiduria „savo paveikslo“ viduje:

Tas stengimasis, kad laukas būtų švarus!.. Ir kada važiuoji (*kviečius kūliau: o gražūs, supranti! Kaip gintariniai šiaudai, gražūs gražūs!* Važiuoji, kūli su kombainu – šu, šu, šu, šu, šu!), žinai, [koks] jausmas? Džiaugiesi! Labai toks vidinis [džiaugsmas], ir [galvoji], kad kuo greičiau surinkt. <...> Bėgi, šoki iš kombaino, byra tie grūdai, [žiūri, ar] nebarsto, barsto – nebarsto, žiūri ir skubi tuo pačiu. Iššokai – fit ir vėl atgal, reikia spėti, kad kuo greičiau, kad va.... <...> Į prieką-

bą pili, pili, pili. Oi, kaip tik pili, išlipi – žiūri, žiūri, kokie grūdai, kramtai, žiūri: o, kietas, gerai, gerai! Džiaugiesi, paprasčiausiai džiaugiesi, labai džiaugiesi! Oi, tai parvežėm, oi, tai ir tas laukas gerai davė, oi, tai pasisekė iš to lauko! Džiaugsmas begalinis.

Kazimiera. Kaip javai gražūs, tai...

Remigijus. Šitie dalykai žmogui labai daug duoda. Labai daug! Labai. Aš manau, kad taip kiekvienam – kai pasieki rezultatą, kurį žinai, koks turėtų būt, jeigu pildos, tai kiekvienas džiaugiasi. Išimčių neturi būt.

Grožio pajauta yra ne koks nors nuo širdies ir jausmų atsietas estetiškas gėrėjimasis, bet ypatingo džiaugsmo šaltinis. Kitaip tariant, grožis atlieka labai svarbią paskirtį – jis atveria jausmus, jis leidžia priimti tai, ką duoda žemė (plg. „aš iš jos grožio viską pasiimu“). Jausmai ir grožis yra nedaloma visuma: džiaugiamasi dėl to, kad laukas gražus, kad šiaudai gražūs, kad grūdai gražūs. Nors javapjūtė yra ypač įtemptas laikas, tačiau tai ir džiaugsmo akimirkos, nes joje pasimato darbo (tarčiau, – kūrybos) rezultatas.

Ūkinis kiemas. Daivos Vaitkevičienės nuotrauka, 2013 m.

Atidesnė lietuvių kalbos žodžių ir pasakymų analizė galėtų parodyti, kad kalboje susilieja grožio ir gėrio sąvokos. Kai Remigijus ir Kazimiera sako *gražūs kviečiai, gražūs javai*, žodis *gražus* čia pavartojamas kiek kita reikšme: javai yra geri, jei jie gausiai užderėję, sveiki, sausi (nesulyti), švarūs, nors greta to išlieka ir pasigėrėjimo, regimo grožio niuansas (plg. LKŽe *gražus* 3 „tarpus, vešlus“: *Šiomet visur vasarojus gražus* Pc.). Norėdama pasiaiškinti grožio daugiareikšmiškumą, atidžiai peržiūrėjau jo vartoseną pokalbyje su Rakščiais ir su seserimis Kazimiera Rakštiene ir Monika Bašinskiene. Kazimieros kalboje pastebėjau itin dažną žodžių *gražus, gražu, grožis* vartojimą. Aptinku gan skirtingus šių žodžių kontekstus – kalbama apie gražių dalykų įvairovę:

(1) apie kraštovaizdį, aplinką

grožis: „[vaikai kaime geresni] užauga, tiesiog darbštesni, daugiau supratimo viskam turi, jie nuolankesni, jie pajunta gamtą – kas tas yra grožis kiekvieno metų laiku“;

gražumas: „Pastriaunėję, tai kai pražysta tos purienos, tai pasaka, gražumas neišpasakytas“;

gražus upelis: „Čia tas upelis gražus tekėjo, kokios pievos buvo, Striaunė tekėjo. Tą griovį padarė, nieko nebeliko, jokio grožio“;

graži žaluma: „Pavasari – vajeje, kaip tas beržynas susprogsta, žaluma tokia graži“;

gražūs darželiai: „O kai našlys liko, tai pripiršo Navickienė, mamos sesuo, jos Pakuony nešdavo altorėlius kartu. Labai gražūs buvo darželiai gėlių, o tuos altorėlius stengdavosi kad kuo gražiau papuošt“;

(2) apie ūkį, sodybą, gyvulius

gražus ūkis: „Močekėlė atėjo po metų, keturiasdešimtų rugpjūčio 13 d. Praėjo gedulas, ir tada jau. Dar prieš vestuves tėtė buvo atvedęs mums. Už rankos mane veda, tėtė, jinai ir aš, atsimenu, kaip aprodė tėtė, kur miežiai, kur tvartai, viskas. Kas prie širdies, aprodė. Agotėlė buvo jos vardas. Tėtė sako – toks tas mano ūkis. Ji sako, – kodėl, gražus. Gražus. Tik tuos žodžius atsimenu“;

gražūs arkliai, graži sodyba: „[Antaną] Rekę [mano] tėtė pripiršo Elenutei. [Tėtė] sako, aš vis važiuoju, tai Antanuko labai gražūs arkliai buvo. Žiūrėjo

tada į arklius, į ūkį. Tai, tėtė sako, aš ir užkalbinau. Čia iš Panemunės važiuojant pakeliui, apžiūrėjo, kad ta sodyba tokia graži“;

gražiai gyvena: „Mamą kas tėtėi piršliavo, nežinom. Ji iš Taurakiemio, Vilkai gyveno turtingai, gražiai“;

graži sodyba, gražus ūkis: „Danijoje, va šitose Skandinavijos šalyse, tai tę jau tie pavieniai tie ūkeliai. Jeigu čia Lietuvoj nebūtų išardyti, tai ir po šiai dienai taip gyventų žmonės. Jeigu mūsų būtų ta sodyba, ir iki šių dienų čia ... Tai jau ji taip buvo graži, tai būtų kitas gyvenęs, da patobulinęs, tie ūkiai būtų gražūs gražiausi Lietuvoj“;

(3) apie dainavimą, giedojimą

gražiai dainuoja: „Po gegužinių [pamaldų] labai gražiai dainuodavo kaime. Jau kaip dainuodavo! Gegužinė, reiškia, ta litanija pasibaigė, pagieda, o jau paskiau – vis tiek jaunimo tai buvo pilna, <...> Kaip skamba gražiai – vyrai, mergaitės. Dainuodavo, kaimas pilnas buvo. Vat buvo gražumas neišpasakytas“;

gražiai gieda: „Sibire, įdėjo teip va į duobę, ir viskas. O čia giedojo, pašventino. Margininkuose irgi gražiai labai pagiedojo, žmonių daug buvo“;

(4) apie žmogų

gražūs žmonės: „Kada apsivedė, tai jauni abu buvo, gražūs“;

(5) apie apeigą

gražiai palaidojo: „Labai ten toki giedoriai [Šiluose], kad jie musėt iš jųjų kaimo. Tai žinok, labai gražiai, tiek, kiek galėjo, gražiai palaidojo. Man ilgai tie varpai skambėjo. Kai pagalvoju, da dabar girdžiu“.

Matome, kad vieno žmogaus vartosenoje tas pats žodis sakomas labai skirtinguose kontekstuose ir juose išreiškiami skirtingi grožio niuansai – aplinkos ir sodybos, žmogaus, augalo ir gyvulio, apsiėjimo ir judėjimo, kalbėjimo, dainavimo. Lietuvių kalbos žodynas šiuos pavyzdžius suskirstytų pagal atskirus reikšmės apibrėžimus (jų žodyne yra net aštuoni, o Kazimieros ir Remigijaus kalboje įžiūriu kone visus reikšmės niuansus – „dailus, darnaus sudėjimo; mielas“, „riebus, tarpus, vešlus“, „geras, tinkamas, vertingas“, „didelis, gausingas, apstus“, „doras, teisingas“, „švarus“). Kai

žodis *gražus* išskaidomas į reikšmes, susidaro įspūdis, kad kalbėjimo procese jos tarpusavyje nesiejamos, ir atskiri žmonės žino ir vartoja šį žodį skirtingomis reikšmėmis. Tačiau reikšmių visuma, ypač išskylanti to paties žmogaus kalboje, rodo, kad tarp skirtingų žodžio reikšmių yra nusistovėję pastovūs ryšiai. Ši ryšių visuma atskleidžia kalboje atspindėtą, bet taip pat ir kalbėtojo suvokiamą grožio sąvokos sudėtingumą ir kompleksiskumą. *Grožis* kaip estetiinė kategorija tiesiog suaugęs su *gerumu* (kokybe), *gausa* (kiekybe), *teisingumu* (etinė norma) ir t. t. Į grožio, švaros, gerumo, sveikatos sąvokų sinkretizmą jau buvo atkreipęs dėmesį filosofas Krescencijus Stoškus, kuomet 1970 metais jam teko dalyvauti kompleksinėje tyrimų ekspedicijoje Gervėčių krašte. Nusprendęs tirti tradicinių pateikėjų „etines ir estetines pažiūras“, filosofas buvo priblokštas, negalėdamas iš pateikėjų pasisakymų išskirti estetikos kaip atskiros srities. Tad apie estetiką jis teparašė tiek: „Grožį jis sieja su utilitarumu, sveikata, dorovinėmis savybėmis ir pan. Gražus, pavyzdžiui, yra lygus, gerai apsėtas, derlingas laukas, vešlus miškas. Žmogus gražus tas, kuris gražiai elgiasi, gražiai kalba (nesikeikia), sveikas, tiesus, jaunas („jauni visi gražūs“ – V. Petrikienė, Girios)“ (Stoškus 1989: 192). Filosofą, pripratęs prie mokslinių dichotomijų ir pasaulio fragmentavimo į atskiras sritis, sutrikdė tradicinės pasaulėvokos vientisumas ir reiškinių sinkretizmas, labai gerai pažįstamas etnologams ir folklorininkams.

Lietuvių prigimtinės estetikos tyrimai dar tebelaukia tyrėjų, o šį skyrių noriu baigti pastebėjimu, kad dvi kartinės sąvokos – *gražus* ir *geras* yra viena į kitą persismelkusios jau vien kalbinės išraiškos atžvilgiu: didelė dalis šių dviejų žodžių reikšmių sutampa. Kaip ir *gražus*, *geras* gali reikšti „meilus, malonus“, „doras, teisingas, žmoniškas“, „tinkamas; patogus; naudingas; vertingas“, „nemažas, didelis, žymus“ (LKŽe). Žodžiai *geras* ir *gražus* tose pačiose situacijose gali vienas kitą pakeisti, plg. *gražus oras* ir *geras oras*; *gera žemė* ir *graži žemė* (plg. *Graži žemė – kur neaugs rugiai!* Ėr. LKŽe). Grožis lietuvių prigimtinėje kultūroje nėra tik grožis; jis yra kartu ir gėris – ir jo sąlyga, ir pasekmė. Išauginęs sveikus, švarius, *gerus* grūdus, žemdirbys jais grožisi (gėrįsi!), o grožėjimasis leidžia jausti, kad „čia man gera būt“.

„Žemė žmogų ugdo“

Svarbi dirbamos žemės savybė, išskylanti iš Rakščių patirties pasakojimo, – gebėjimas ugdyti žmogų, „kurti“ žmogaus būdą. Skirtinguose pokalbio su Rakščiais epizoduose atkakliai skamba mintis, kad žemė žmogų ugdo:

Remigijus. Žemė žmogų ugdo nuo pat mažens. Ugdo visokeriopom kryptim, prasmėm. Ugdo dviasiskai. Fiziškai.

Kazimiera. Juk nejauti, kad koks tai teka iš žemės į tave. O tas ateina per jausmą. Per žmogaus pajutimą, gamtos pajautimą. Kaip tas paukštelis, kaip ten tas, kaip ten tas. Čia buvo tik juoda žemė, dabar jau keliasi žolės, sužaliuoja, žiedai pasipila... Tas viskas ir labai veikia žmogaus nervų sistemą, gal jutimų centrus, toks ir ugdymas gaunasi (LTR 7898-II).

Žemė žmogų ugdo ir jį bandydama, pateikdama iššūkius – norėdamas „suvaldyti“ stiprią, gaivalingą, nuolatos besikeičiančią žemę, žmogus priverstas būti nepaprastai dėmesingas, aprėpti daugybę dalykų ir gebėti juos tarpusavyje suderinti, sujungti:

Remigijus. Ką reiškia tas ugdymas žmogaus? Begalinis [rūpestis], turi aprėpt [viską]. [Seniau] aš bėgdavau [paskui tėtį], dabar man gula viskas. Galybė [darbų]. Viskas tampriai tarp savęs susiję. Tų minčių, tai kaip puslapius verstum! Tą reikia, tą reikia. Bet man tai nėra našta. Man gerai. Kitas sako – aš tave užjaučiu. Galvoju, ko tu mane užjauti? Man gerai! Ir niekas nepakeis manęs. Nei tėčio, nei senelio, nei manęs. Aš eisiu, kol paeisiu! (LTR 7898-II).

Žemė yra ir aiškina – prisiminkime Kazimieros palyginimą: „Kaip užsispyrusį gyvulį sutramdai, taip ir žemę.“ Todėl žemės darbai reikalauja kantrybės. Štai kaip Remigijus apibūdina ūkininkus: „Jie tokie kaip mes, jie labai yra kantrūs. Jie santūrūs.“ Save pavadina „individualistu“, nes jam nebūtina daug bendrauti su žmonėmis (ar ne todėl, kad nuolatinio bendravimo reikalauja pati žemė?):

Remigijus. Kaip dabar pats pagalvoju apie save – man kompanijų – ne, man draugų daug – ne. Yra – gerai, ne – aš galiu vienas pabūt. Aš apsigimęs individualistas.

Daiva. Bet ar žemės žmogui tokios savybės reikalingos?

Remigijus. Būtent.

Daiva. Ką turi galvoj?

Remigijus. Supranti... Kai galvoji, tas ūkelis čia nedidelis. Bet jei viską padaryt, tai [reikia]...

Kazimiera. Taip jau yra, kad žemei reikia kantrybės.

Remigijus. Reikia viską numatyt, viskuo pasirūpint (LTR 7898-II).

Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad žemdirbys yra taip paniręs į savo uždara pasaulį, taip prigludęs prie žemės, kad socialiniai ryšiai praranda vertę. Tačiau tai nėra tiesa. Tiesiog socialinis ryšys mezgasi kitokiu būdu, per bendrystės pajautimą dirbant tuos pačius darbus, per bendrą džiaugsmą sėjant, pjauant, per bendrą grožio pajautimą:

Remigijus. Aplinkui gi daug, čia mes dirbam, visi stengiamės. Oi, važiuoji paskiau, šnekam, visi susitinkam: „Uoi, jau ano laukas koks gražus, uoj, kokie gražūs kvietrugiai, vajei vajei! Kaip tau [taip pasisekė]?“ Sako – aš lyg ir nieko ten per daug nedariau...

Kazimiera. Smagu, visi džiaugiasi.

Remigijus. Visi džiaugiamės. Nu tai kad [sakytų] – oi, pavydi. Tikrai niekada nepavydėjau. O tik: „Oi, žiūrėk, – sako (važiuojam kur), – oi čia tas laukas koks gražus!“

Kazimiera. Va, čia to [kaimyno laukas, čia to]. Pasidžiaugia dar už kitus (LTR 7898-II).

Ūkininkas, dirbantis savo žemę, jaučia ypatingą vidinį bendrumą su kaimynais, judančiais tuo pačiu žemės ritmu. Štai kaip vyksta sėja:

Remigijus. Ūžia visi traktoriai, o paskui – šit-švit, tyla. Iki tam tikro laiko.

Bet ta sėja tokia įspūdinga. Ir ypatingai įspūdinga, kai čia daugiau [ūkininkų] dirbo. Ypatingai šitas jautėsi, kada daug žmonių – čia tas Praniuko, čia tas... Tai tų traktoriukų čia labai daug buvo. Ir visi dirba. Batutis pirmas – jis važiuodavo dar šlapia, per šlapia, [o] jau jis pirmas, kad tik pasėt. O visi: ai, dar per šlapia, nu kur jisai?! Dar ne laikas, ne laikas, dar per šlapiai jisai dirba, nu ką jis... Va šitaip. Tas toks įdomumas, tas žmonių tarpusavio toksai ryšys.

Paskiau jau: reikia, laikas, laikas, greit, neturiu laiko, viskas, dirbam – visi brrrr traktoriai, ž-ž-ž-ž, paskui tik šach [ir tylu]! (LTR 7898-II).

Darbai prisiderina prie žemės ritmo, jos drėgnumo ir sausumo, giedros ir lietaus, augalo vegetacijos ciklo ir t. t., tačiau stebint iš šono atrodo, kad žmonės juda pagal ypatingai suderintą planą. Žemės ritmas ir žmonių bendradarbiavimas (kuris seniau dar buvo ypač sustiprinamas dirbant talkose) susiaudžia į vieną tankų audinį. Apie tokią sinchronizaciją senajame Lietuvos kaime pasakoja Mikalojus Katkus „Balanos gadynėje“:

„Kaimiečiai, kokį darbą pradėdami, pradeda visi sykiu, norėdami pabaigti visi sykiu. Jie vienu laiku sėja, vienu laiku ir pjauna, o nupjovę ir suvalę, vienu laiku gyvulius užleidžia. Pabaigę vasarojaus sėjimą, visi imasi mėsą vežti; kai pamato, kad vienas nuvažiavo gatve su mėslo valkčiu, visiems parūpsta, visus paskatina“ (Katkus 1965: 24).

Čia galėtume tęsti ir toliau, pateikdami daugybę pavyzdžių apie bendruomenines darbų pradėtuves ir pabaigtuves, jas lydinčias šventes, aukojimus, gėrybių nešimą į bažnyčią per Jurgines, Onines, Žolines, Visus Šventus ir t. t., – visa tai gausiai dokumentuoja XVI–XX amžiaus istoriniai ir etnografiniai šaltiniai.

Bendrumas, jungiantis žmones per jų kasdieninius ir šventinius rūpesčius, per talkas ir apeigiškumą, kuria žemdirbių bendruomenę. Kazimieros prisiminimuose atgyja giedojimai, šventės, jaunimo bendruomenė, kurios šiandien jau neliko:

Kazimiera. „O paskui po gegužinių [pamaldų] labai gražiai dainuodavo kaime. Jau kaip dainuodavo! Gegužinė: ta litanija pasibaigė, pagieda, o jau paskiau... Vis tiek jaunimo tai buvo pilna, ne tai, kai dabar, tuščia, tušti laukai, tuščia. Būdavo, Jėzus, mūsų tai kiek jaunimo buvo! Jaunų mergaičių, vyrų, o kokie balsingi buvo, kaip dainuodavo, tai ilgai dainuodavo, kada ir užmiegi, o dar ilgai tą dainą tą girdi. Kaip skamba gražiai – vyrai, mergaitės. Dainuodavo, kaimas pilnas buvo. Vat buvo gražumas neišpasakytas“ (LTR 7898-III).

Šiandien šios bendruomenės matyti tik likučiai, tačiau jie išsilaikę ten, kur, pačioje gelmėje, žemdirbys „sukabintas“ su žeme, įsuktas į jos ritmą. Ritmingas, sutartinis judėjimas, žemės ugdoma kantrybė, grožio pajauta, siekis prilygti žemei galia – visa tai teikia žemės žmogui nepaprastą stiprybę. Remigijus, mąstydamas apie lietuvių tautos stiprybę, apie tėvų ir senelių

tremtį 1948 metais ir jų išgyvenimą Sibire, pabrėžia žemės žmogaus dvasinę jėgą, gautą iš žemės:

Remigijus. Nuo žemės buvo žmonės labai stiprūs. Aišku, [Sibire] išliko patys stipriausi. Ką išvežė? Arba inteligentiją, arba ūkininkus. Pačius darbščiausius, gabiausius žmones. O, žinai, žmogus nuo žemės – jis o-o-o! Jo paprastai nepaimsi. Per darbą, per užsigrūdinimą – ne taip lengva tokį žmogų paimt. Užmušt gali, bet dvasiškai [palenkt] jo praktiškai neįmanoma (LTR 7898-II).

Dirbama žemė, teikianti meilę, grožį, galią ir kelianti iššūkius, išugdo stiprų, dvasiškai nepalaužiamą žmogų. Tokį, kuris vertina jį išugdžiusią žemę (tėviškę), siekia joje gyventi, išvykęs – grįžti, o praradęs – susigrąžinti. Todėl antroje straipsnio dalyje aptarsiu *gyvenamą žemę*, kuri yra ta pati žemė, bet įgyja ir naują, papildomą reikšmę – tai tėvų ir senelių žemė, kuri sujungia kartas, sujungia gyvųjų ir mirusiųjų pasaulį ir praplečia dirbamos žemės teikiamas vertybes „istoriniu“ turiniu.

II. GYVENAMA ŽEMĖ

Ši straipsnio dalis galėtų apimti bent kelis aspektus – kraštovaizdžio sampratą, gyvenimo „ant žemės“ išskirtinumą palyginti su miesto erdve ir ryšį su tėviške. Pati ryškiausia Rakščių patirties dalis siejasi su tėviškės ir čia gyvenusių žmonių tema, todėl apie tai daugiausia ir kalbėsiu.

Trumpa tėviškės istorija: įsikūrimas

Rakščių gyvenimas Vyčiaus kaime tęsia Ožeraičių šeimos ūkininkavimą šioje vietoje. Istorija nėra nuo neatmenamų laikų – Pranciškus Ožeraitis ir Elžbieta Ožeraitienė (Vaičiukynaitė) kartu su sūnumis Jonu (Jasiumi) ir Matu šią žemę nusipirko 1920 metų liepos 30 dieną. Jono ir Mato vardu buvo pirktą po 35 margus, o motinos Elžbietos Ožeraitienės – 30 margų. Vienas senovinis margas lygus 0,71 ha, tad broliams teko po 24,85 ha, o tėvams priklausė 21,3 ha žemės, kuri netrukus buvo po lygiai padalyta abiem broliams. Istorija apie tai, kaip Ožeraičiai pirko žemę, tapo giminės legenda, kadangi visai netrukus po pirkimo sutarties sudarymo keitėsi pinigai, ir Ožeraičiai dar suspėjo sumokėti auksiniais, kurie labai greitai tapo beverčiais.

Kazimieros senelis ūkininkas Pranciškus Ožeraitis. XX a. pradžia.

Iki tol Ožeraičiai gyveno Mozūrų kaime, prie Nemuno, greta Šlienavos ir Samylų kaimų (apie tai pasakoja kita giminės legenda – kaip Ožeraičiai bene *metiežių* laikais kartu su kitomis šeimomis atsikėlė nuo Augustavo, dėl to ir jų kaimas pavadintas „Mozūrais“). Jonas Ožeraitis, Kazimieros Rakštienės tėvas, su broliu ir tėvais apsigyveno *išparceliuoto* Bobiklių dvaro žemėje, kur dar buvo likę šiek tiek dvaro pastatų. Jonui iš jų teko dvaro klėtis, – kaip tik ji bus svarbi Rakščių patirties pasakojime.

Kazimiera glaustai aprašė įsikūrimą Bobiklėse pagal tėvelio pasakojimą:

„Iš pradžių visi apsigyveno sename dvaro name ir po truputį pradėjo kurtis. Pastatė gražų medinį namą su gonkomis, įrengė seklyčią. Pastatė tvartą aukštais betoniniais pamatais, sienos – medžio, stogas dengtas skiedromis. Tvirtas buvo suskirstytas į tris dalis: arkliais, galvijams ir kiaulėms. Pasistatė didelį kluoną su penkiomis šalinėmis ir grendimu. Pastatė mūrinę viralinę daržovėms laikyti. Pastatė pastogę maniežui, o kalvė ir klėtis buvo likę nuo dvaro. Tuo pačiu metu po truputį buvo perkamos mašinos, reikalingos žemės ūkio darbams: maniežas, kuliamoji, arpas, fuktelis, gyvatukas,

Pusbroliai Vytautas ir Pranas Ožeraičiai 1948 metų gegužę, kelios dienos prieš tremtį. Tolumoje matosi dobiliena ir Jono Ožeraičio sodyba: tvartas (kairėje), bulvinė (viduryje) ir namo dalis (dešinėje). Fotografuota nuo Mato Ožeraičio sodybos pusės.

akeslinė, garnos, sukamos arkliais. [Tėvas] su uošviu sumeistravo vežimus, roges, važį, bričką į svečius ir atlaidus važiuoti. Dirbo daug, prisiaugino gyvulių, nusipirko dar 8 ha dirbamos žemės.“

Žemės pirkimą ir įsikūrimą joje aš pavadinčiau tėviškės steigimu. Tėviškė yra tėvų žemė, ir tokia ji tampa čia gimusiems vaikams. Tačiau tėviškės pirkimas yra ir tėvų minčių projekcija į ateitį, numatymas savo žemę palikti vaikams. Tėviškė yra ne tik gimtinė, bet, visų pirma, *tėvų įgyventa*, palikta žemė (netgi jei vaikas būtų gimęs ir gyvenęs kitur, tėvų įgyventa žemė jam yra *tėviškė*. Beje, greta šio žodžio, parodančio žemės ryšį su *tėvu*, kadaise egzistavo ir ryšys su *motinos* giminės linija ir motinos tėviške; tai rodo istorinis terminas *motiniškė* – motinos palikta žemė). Tėviškės steigimą kaip numatymą joje įtvirtinti savo giminę matome ir žodžio „tėviškė“ vartosenoje lietuvių liaudies dainose, pvz., XIX a. antroje pusėje Antano Juškos užrašytoje dainoje kalbama apie tai, kad prieš vedybas bernelis ketina *pirkti tėviškę*: „Bernyti mano, / Jaunasis mano, / Kur dėsi tu mane / Jauną parve-

dęs? // Pirkisiu dvarelį / Sau tėviškėlę, / Parvesiu mergele / Kaip lelįjėlę“ (Juška 1954: Nr. 583).

Žemės nupirkimu Ožeraičių istorija Vyčiaus kaime tik prasideda. Broliai Jonas ir Matas įsigyvena, pasistato namus, tvartus, kitus ūkinius pastatus. Gyvena greta, vienas kitą paremdami ir palaikydami. Abi šeimos gausios: Matas augina keturis vaikus, o Jonas – šešis. Kazimiera, gimusi 1937 metais, buvo jauniausia Jono ir Antaninos Ožeraičių šeimoje.

1939 metais ištiko didelė nelaimė – nelaimingo gimdymo metu miršta motina. Vaikai lieka našlaičiai. Metus pagedėjęs žmonos, 1940 metais Jonas veda antrą kartą, ir į ūkį ateina *močekėlė* Agota Daukšikė. Ankstesnėje straipsnio dalyje buvo cituojamas Kazimieros pasakojimas apie tai, kaip tėvas pirmą kartą *močekėlei* aprodė ūkį.

Kazimiera aprašo tą laiką: „Lietuvą jau buvo okupavę rusai. Nuo to laiko gyvenimas pašlijo į blogąją pusę. Viską, ką uždirbdavom, reikėjo atiduoti valstybei duoklės pavidalu. Javus, gyvulius, pieną, mėsą, kiaušinius, grūdus veždavo žmonės gurguolėmis, atseit iš didelės meilės Rusijai. <...> Tėtei daug sunkumų kėlė tai, kad buvo uždrausta laikyti samdomus darbininkus, o mes, šeši vaikai, buvom dar maži. Toks gyvenimas tęsėsi iki pat 1948 metų gegužės 22 dienos. Tą dieną, kaip ir daugelį Lietuvos žmonių, mus išvežė į Sibirą. Netekom ne tik namų, bet ir tėvynės.“

Abiejų brolių Ožeraičių šeimas ištremia į Sibirą – Taljano gyvenvietę Usoljės rajone Irkutsko srityje. Lietuvoje lieka tik Mato sūnus Pranas, tuo metu mokėsis Kaune.

Kazimiera pabrėžė, kad neteko „ne tik namų, bet ir tėvynės“. Reikėjo pastangų, norint susigrąžinti tai, kas prarasta. Ožeraičių ir Rakščių šeimos istorijoje yra du sugrįžimai: pirmiausia tai sugrįžimas į *tėvynę* XX a. 6-ajame dešimtmetyje, o praėjus dar keturiems dešimtmečiams, XX a. pabaigoje – grįžimas į *namus* (tėviškę).

Sugrįžimas iš tolo

Pirmasis sugrįžimas buvo labai liūdnas, nors iš pradžių atrodė, kad po vienuolikos tremtyje praleistų metų tai bus pati linksmiausia diena. Į Lietuvą visa šeima, išskyrus Kazimieros brolį Vytautą, parvažiuoja 1959 metų kovo 22 dieną. Kazimieros sesuo Monika Bašinskienė, svarbiausius šeimos įvykius surašiusi eilėmis, šitaip aprašė sugrįžimą: „Buvo linksma. Palaima

Seserys Janina, Antanina ir Kazimiera pirmąkart po tremties aplanko tėviškę 1959 m. balandį. Nuotraukoje matosi sugriauto namo pamatai. Kazio Ožeraičio nuotrauka. Ant jos nugarėlės užrašyta: „Čia buvo mano namas./ Buvau kadaise ir aš maža./ Šiandieną čisas (taip Lietuvoje buvo vadinamos tujos – D. Vaitk.) dunksodamas/ Vienas vėl pasitiko mane. Domui – Kazimiera”.

viena! / Traukinys jau sustojo, jau čia Lietuva! / Po daugelio metų klajonės, / Tėviške, sutiki, mes tavo vaikai! // Daug metų mes tave sapne regėjom, / Kodėl mums vartai dar užkelti? / Parodyk tėviškę mūsų nugriautą, / Gal obelėlė dar likus viena? // <...> Džiūgaus tave nugalėję – / Vaikų nenori įleisti į namus...“ (LTR 7898-IX, p. 81).

Sodyba buvo sugriauta, namų vietoje – laukai, ganyklos. Tėviškės vietą ženklino tik kelios obelys ir sena tuja. Monika rašė: „Tėti, neradai sugrįžęs aukštų jovarų sodo gale“ (LTR 7898-IX, p. 24, eilėraštis „Iš Sibiro“). Tėvų sodinti sodybos medžiai buvo iškirsti. Šeima laikinai apsistojo pas tėvelio dukterėčią Eleną Rekuvienę Armališkėse. Po to tėvas su *močekėle* persikėlė į Trečiokynės kaimą, vėliau įsikūrė Vaišvydavoje. Vaikai išsiskirstė. Kazimiera išvažiavo mokytis, o jos seserys Monika ir Antanina su vyrais, negalėdami Lietuvoje prisiregistruoti, dar dešimčiai metų grįžo į Taljaną. Brolis Vytautas, taip ir nebepamatęs Lietuvos, 1969 metais žuvo Sibire, dirbdamas miške.

Pažvelkime į vieną svarbų šeimos sugrįžimo į Lietuvą momentą – pirmąjį tėviškės aplankymą. Tai dvi kelionės iš Armališkių į Bobikles – vaikų ir tėvo. Vaikai, vos grįžę, netrukus nuėjo aplankyti tėviškės. Kelias iš laikinosios pastogės pas gimines buvo netolimas. Atėję nufotografavo atminčiai – save ir suniokotą tėviškę: nugriauto namo pamatus, iškirstų medžių kelmus. Kazio Ožeraičio nuotraukos centre – sodybos pamatai, o seserys lieka šone, – namų vieta tuo momentu jam ne mažiau svarbi už žmones.

Dar iškalbinesnė tėvo Jono Ožeraičio kelionė į buvusius namus. Grįžęs iš tremties, jis vis atidėlioja tėviškės lankymą, baiminasi, ką ten pamatysiąs. Pagaliau Kazimiera prikalbina tėvą eiti drauge. Jos pasakojimas yra nepaprastai talpus; pateiksiu jį per tris vienas kitą sekančius epizodus, kiekvieną trumpai aptardama.

„Vieną sekmadienį... Aš jau vis kalbinau tėtę, eikim pažiūrėt. Jisai sakė: „Eisim, vaikeli, eisim...“

Einam. Pėsti iš Rekų išėjom ir einam per mišką. Jis man vis pasakoja – tai, vaikeli, kaip tą žemę pirko, kaip

Ožeraičiai sunaikintų namų vietoje. Priekyje matyti iškirsti jovariai.

gyveno, kaip jau stengėsi, galvojo. Jis man tada išpasakojo, kaip galvojo. „Monikutę su Vyteliu tai išleisiu į mokslus“, – tai tuos kasdieninius darbus, savo gyvenimo planus pasakojo. – „Janutė bus prie namų.“ Kas [gi yra] tas „prie namų“? Reiškia, prie ūkio, prie darbų. „Antosėlė – irgi prie namų.“ Prie namų, tai reiškia – prie žemės. „Tu tai gal mokysies.“

Jis taip pasakojo, kaip jie galvoję kažkada, kaip da gal mama gyva buvo... „Bet va, – sako, – dabar, vaikeliai, tai viskas jau pasikeitė. Jau viskas kitaip pasidarė. Nei Vytelis neišsimokslino, nei Monikutė. Nei tos žemės nebeliko – kaip prie namų [būti]? Nieko neliko jau“, – sako“ (LTR 7898-III).

Kelionė į tėviškę – tai ir kelionė į praeitį. Tėvas dalijasi svarstymais, kokias dalias planavo vaikams, kad ūkis liktų neskaitytas. Šis prisiminimas yra lyg ir atskiras folklorinis pasakojimas, kuris, beje, kaip kokia apeiga buvo kasmet atkartojamas per Kūčias („Kūčios būdavo, susėdam, tai tėtė pasakoja mum – kaip jisai darys su mum...“ LTR 7898-II). Tėvas manė tris vaikus leisti į mokslus (1948 metais, per tremtį, Monika jau

buvo pradėjusi mokytis mokytojų seminarijoje), o dvi dukras palikti „prie namų“ (t. y. išleisti už ūkininkų). Kazimiera paaiškina: „Prie namų, tai reiškia, prie žemės.“ Paaiškinimas nepaprastai svarbus: namai yra ne kas kita kaip žemė; žemės neturint nėra ir namų. Todėl tėvas apibendrina: „Nei tos žemės nebeliko – kaip prie namų [būti]?“

Kazimiera pasakoja toliau:

„Išeinam per Vaišvydavos mišką, paskui per tuos kaimus Vyčiaus [pereinam] ir prie Beržyno prieinam. Priėjom prie Beržyno! Per Vaišvydavo mišką ėjom – tėtė nieko. Į Beržyną įėjom, tėtė: „Ai, vaikeliai...“ Žiūriu, tik tai keičiasi, širdis, visas tiesiog keičiasi. „Tėtė, – sakau, – ar eikim?“ „Eikim.“

Sunkiai, aimanuodamas, dairėsi į tuos medžius, žiūrėjo – ar jis atpažint ką norėjo?.. Per tą mišką perėjom, išėjom čia jau, kur mūsų namai... Čia sodyba Kairiūkščių, o daugiau nieko nebuvo. Pievos ir gal kokie du šimtai veršiukų ganėsi. Tai jisai stovėjo, stovėjo... Padėtas toks lovys nelabai didelis, ir su tokia bačka didele atveža vandens, tiem veršiukam pripila, bet jau jie išgėrę, visi gert nori, visi nosikėm zulinasi ten. Tai

jam buvo baisiai jau skaudu, kad tie veršiukai neturi vandens. „Kaip čia? Kad čia šulinys [būtų]?..“ Čia ir mūsų šulinys, ir dėdės [turi būti], – jis prisemtų, jis pagirdytų, oi...“

Šioje pasakojimo dalyje keičiasi erdvė – tėvas įžengia į savo žemę, savo namus... Nežinome, ką jis jaučia, bet suprantame, kad jam labai sunku.

Namų vietoje tėvas pamato ganyklą, joje – kolūkio veršelius. Veršiukai neturi vandens, nors ir jo paties, ir brolio sodyboje turi būti (buvo) šuliniai. Tėvas negalvoja apie save, negalvoja apie kolūkį, kuris nugriovė namus ir padarė jų vietoje ganyklą, – jis rūpinasi trokštančiais veršiukais: „Tai jam buvo baisiai jau skaudu, kad tie veršiukai neturi vandens.“ Ūkininkui gelia širdį, kad jis negali pagirdyti trokštančio gyvulio. Ir kad šulinys užverstas...

Paskutinis pasakojimo epizodas – atomazga:

„Paskiau žiūrim – Kairiūkštis eina. Tėtė sako: „Čia kaimynas eina, reik eit pasisveikyt.“ Tai jie susitiko. Ir jie buvo išvežti, bet, nepasakysiu kiek, jie gal kokiais

metais anksčiau parvažiavo. Abudu susitiko, tai taip verkė apsikabinę... Sako: „Kaimyne, va matai, kas iš mūsų liko?.. Iš mūsų namų.“

Vyrai, buvę kaimynai, – abu ūkininkai, abu grįžę iš tremties, – apsikabina ir leidžia sau verkti. Paskutinis klausimas – „Kas liko iš mūsų namų?“ – grąžina klausytoją prie pirmosios pasakojimo dalies, kurioje kalbama apie dukteris, norėtas palikti „prie namų“ – prie žemės. Ten buvo paaiškinta, kad „namai“ yra tas pats, kas žemė. Jei neliko namų su šuliniu pagirdyti gyvuliui, nelieka ir žemės... Nes namai – tai gyvenama žemė. Dirbama žemė neegzistuoja be gyvenamos žemės.

Kazimieros pasakojimas apie tėvo kelionę į namus, kurių neliko, – tai sakinės literatūros kūrinys, turintis literatūros kūriniui būdingas ypatybes (aiški struktūra – pradžia, kulminacija, atomazga, netikėtas apvertimas, gilus, netiesiogiai išreikštas turinys, simbolinė kalba). Nuostabu tai, kad šis kūrinys gyvuoja kaip folklorinis pasakojimas ir kalba apie gyvą žmogaus patirtį. Kiek tokių kūrinių dar neužrašyta?

Sugrįžus iš tremties. Kazimiera Ožeraitytė eina iš Armališkių į Panemunę (kyla iš Sėmenos klonio). 1959 m.

Sugrįžimas prie žemės

Jonas Ožeraitis niekada neatkūrė savo namų. Tačiau jis neabejojo, kad ateis laikas, kai žemę grąžins, ir tikėjo, kad šeima ten sugrįš. Ir kad vėl *pastatys* namus. Domas Rakštys prisimena:

Domas. Susitinkam su amžinatilsį Jonu Ožeraičiu, uošviu. Aš nežinau, ar jis jautė, ar jis nužiūrėjo, ar kaip... Mes pasišnekėdavom. Jis papasakoja, aš [papasakoju], ką žinau. Jis sakė: „Matai, žemę vis tiek, ateis laikas, grąžins. Ar statysi?“ Tai ką aš turėjau pasakyti? Aš [sakau]: „Taip.“ Kada išgirdom, kad tikrai grąžins, tai pasidarė toks traukimas [prie žemės]...

Remigijus. Supranti, vyresni žmonės...

Domas. Nujaučia.

Remigijus. Taip ir buvo: „Ar tu statysi?“ Jis lyg ir pramatytų ateitį. Man sakydavo senelis – paima už rankos [ir sako]: „Tas tai bus ūkininkas.“ <...> Aš pats atsimenu. Galvoju, ką jis čia sako, ką jis čia sako? Nesuprantu... [Remigijus tuo metu buvo dar vaikas; senelis mirė, kai jam buvo 10 metų – *D. V.*] Sako: „Tas tai bus ūkininkas.“ Jis lyg pramatė.

Kazimiera. Jis visą laiką taip, mano tėtė, sakydavo. Remigijus ateina: „Nu, tas tai bus ūkininkas.“ Visą laiką taip sakydavo – nei an vieno, nei an kito, nei an trečio vaiko taip nesakydavo“ (LTR 7898-II).

Rakščių pokalbio fragmentas yra nevienalytis, susidedantis iš kelių tarpusavyje persipynusių temų: Jono Ožeraičio prašymas grįžti į tėviškę ir atstatyti ūkį („žemę vis tiek, ateis laikas, grąžins. Ar statysi?“), grįžimas prie žemės („kada išgirdom, kad tikrai grąžins, tai pasidarė toks traukimas“) ir – patyrusių žmonių gebėjimas žinoti („pramatyti“) ateitį bei suprasti žmogaus prigimtį.

Prašymas atstatyti ūkį pasakojime vaizduojamas kaip į(si)pareigojimas: („Tai ką aš turėjau pasakyti? Aš [sakiau]: „Taip.“). Įpareigojimo momentas nuskamba ir kita forma. Kazimiera prisimena sesers Monikos sapną prieš atsiimant žemę: „Monikutė, sesuo, tėtė sapnuoja, kad sako: „Imkit, vaikai, žemę.“ Kazimiera priduria: „Jei aš jos būčiau nepaėmus, tai būčiau lyg ir nusikaltimą padariusi“ (LTR 7898-V).

Tačiau įpareigojimas nėra išorinis – jis sutampa su vidiniu noru, kylančiu iš *prigimties*, susiejančios žmogų su protėviais, su ištisomis žemdirbių kartomis, ku-

rių patirtis įsirašo į palikuonių prigimtį. Tai labai sunku apibūdinti – nelengva rasti žodžius, tinkamus nuskaidyti nematerialiam paveldui, persiduodančiam ne tik tiesiogiai, bet ir su pertrūkiais. Ir Domas, ir Remigijus tai bando išreikšti, parinkdami žodžius *genetiškai, genai*, kurie prigimtį perėmimą nusako ir kaip biologinį procesą, ir kaip informacijos pernešimą iš kartos į kartą:

Daiva. Kodėl žmogui yra taip svarbu ryšys su žeme? Ką jį visai jaučia ir kas per tai ateina? Kodėl taip?

Domas. Ką jūs visi šnekėjot [ir] aš irgi, aš klausiau, ir aš viską jaučiu – nuo kojų net pradeda traukt... Aš viską jaučiu. Bet atsakymas į tavą [klausimą] – genų šaukimas. Kito nėra įrodymo. Kurį mes visi ir jaučiam, kad mes gavom nuo tėvų, ar nuo senelių, ar dar nuo toliau atėjo. Genai, ateina toks momentas, – šaukia. Ne balsu...

Kazimiera. O jausmu...

Domas. O jautimu. Kodėl mane traukia? Tai aš tik galiu [taip] paaiškinti: tai yra genų traukimas. Kvietimas. Pasakymas. Paaiškinimas. Tik genai va šitą gali pasakyti. Kitaip ir niekada negalvojau, ir ne dabar sugalvojau. Aš tą žinau (LTR 7898-II).

Tą pačią mintį, kad žemės jutimą gauname su prigimtimi, pasakė ir Remigijus, kai teiravausi, kokių būdu jis, būdamas kaip ir miestietis, gimęs Šiauliuose, augęs Kauno priemiestyje, turi potraukį žemei: „Žinai, čia gal seneliai, gal kažkiek atėję man genetiškai... Galbūt žmogaus būdas persiduoda toks. Aš niekada nė jokio darbo nebijoju, absoliučiai – duok man ką nori! Nieko, jokio nebijoju! Duok valgyt virt – virsiu, duok augint tą – auginsiu tą...“ (LTR 7898-II)

Ir vis dėlto ne kiekvienas žmogus, nors ir daugelio žemdirbių kartų palikuonis, gali dirbti žemę, ir ne apie kiekvieną vaiką galima pasakyti „Tas tai bus ūkininkas“. Kai Jonas Ožeraitis mintyse dėstė savo vaikų likimus, dukterys, kurioms numatyta likti „prie namų“, jo nuomone, buvo kitokios, nei vaikai, kuriuos galvota leisti mokytis ar daryti kažką kita. Štai kaip jis lygino sūnų Kazimierą ir dukrą Antaniną: „Būtų gerai Kazimierui, kaip vyrui, tą žemę [palikti], bet jis toks buvo nemėgėjas. O va Antanina, tai ji su tėte visur būdavo. Dirbo visus darbus: akėjo, ir drapakavo, ir į mišką važiavo – visur, visur jinai. Ir ji labai nuovoką turi gerą. Tai va, sakė [tėtė], čia reiks žiūrėt, kaip Anatosėlei ir Kaziukui, [kuriam palikt žemę]“ (LTR 7898-II).

1992 metais Rakščiai pradeda tvarkyti žemės sugrąžinimo reikalus. „Ir nepriklausomybė, ir čia žemių grąžinimai. Taip ir nusprendėm, kad reikia eit ant savo žemės, ne kad ant svetimos. Šnekėjom šnekėjom ir sakom, kad reikia eit tos žemės imt“, – pasakoja Remigijus. Dabar pažvelkime į pirmąsias patirtis sugrįžus į savo žemę. Patirkime tai iš Remigijaus pasakojimo:

Remigijus. Pavasaris buvo – tokia saulutė, tokia saulutė! [Ir] taip tylu – vėjas nepučia. Čia [niekas] negyveno – [tik] šitas raistas, pievos, vyturiukai, paukšteliai! Atsimeni? Einam žiūrėt, nuo kur čia ta žemė, kur tos ribos. Tas!.. Tas giedojimas pavasarinis paukštelių! A! Aš išgirdau pirmą kartą taip!

<...> Man buvo toks įspūdis, aš nepamiršiu niekada, kaip mes ėjom... Atėjom per aplinkui, per tą griovį, nes čia buvo daug vandens, tilto to nebuvo. Mes einam, ir toks čiučėjimas!.. Tos balos dar telkšo baisinės toj pievoj. Mes einam, einam, toks giedojimas! Tas potyris – a-ach! A-ach – kaip išnirus iš po vandens! Supranti?

Kazimiera. Plačiai kvėpuot...

Remigijus. Kažkoks toks jausmas. A-ach, erdvė, o! Laisvė – žmogui laisvė reikalinga! Tas a-ach, va toks! (LTR 7898-II).

Pirmasis potyris yra laisvės pajautimas. Būti laukuose pavasarį – tai kaip įkvėpti oro po ilgo buvimo po vandeniui. Iš to ateina aiškus įsitikinimas, kad „žmogui laisvė reikalinga“, tai yra vienas iš svarbių argumentų, kodėl norisi „eit tos žemės imt“. Žemė reiškia laisvę. Neatsitiktinai Lietuvos nepriklausomybės kovose XX a. pradžioje laisvė ir žemė sulietos į vieną sąvoką, o už Lietuvą kovojusiems savanoriams atlyginta žemė. Žemės ir laisvės ryšys Rakščių pasakojime konstruojamas ne tik kaip įprastinė priežastinė seka „laisvė leidžia turėti savo žemę“ (nepriklausomoje Lietuvoje žmonėms sugrąžinama žemė), svarbus ir atvirkščias priežastinis ryšys: „žemė leidžia pajusti laisvę“. Matome, kad žemdirbio pasaulėjautoje abi vertybės yra dinamiškai susijusios, viena be kitos negalima. Žemės turėjimas padeda asmeniui jaustis laisvam – tai paliudijama Rakščių pasakojime ne kartą. Pavyzdžiui, žemė, suvokiama kaip plati erdvė, mieste jaučiama suspausta, sumažinta, todėl žemės žmogų, įpratęs prie erdvinės laisvės, spaudžia (Remigijus negali ilgai būti mieste: „Pabūnam valandą, jam pasidaro bloga. Jį spaudžia, jam trūksta tos erdvės.

Sakydavo – greičiau važiuojam, noriu namo, noriu namo, greičiau važiuojam. Pabūna valandą ir viskas, – nebegaliu, sako, mieste. O jeigu ten kokiam bute ar kur ten nakvot reikia, tai jau viskas!“ (LTR 7898-II)). Remigijus sako, kad „žmogus – gamtos tvarinys“, todėl laisvė jam reikalinga iš prigimties. Prisimena pusseserę, kuri iš pradžių stebėjosi, kad jie išvažiuoja iš miesto į kaimą, o vėliau ir pati nusipirko sodybą ir net pora avių:

Remigijus. Kada mes atsiiminėjom žemę, tai ji ir man, ir mamai [sakė] – oi, teta, ką jūs darot? Į kaimą? Oi, nesąmonė! „Oi, – sako [mama], – Redute, tu pajusk, taigi laisvė! Na tai kas, kad darbo daug!“ (LTR 7898-II)

Kazimieros pasakymas „Taigi laisvė! Na tai kas, kad darbo daug“ yra labai iškalbingas: jis rodo, kad laisvė suprantama ne kaip *laiko turėjimas*, bet kaip *buvimas erdvėje*. Kitaip sakant, laisvė suprantama ne kaip laiko, bet kaip erdvės kategorija; galima visą laiką būti užimtam (žemdirbys kaip tik taip ir gyvena), tačiau jaustis laisvam, būnant atviroje erdvėje. Žemės erdvė išplatėja, nors žemės laikas labai sustyguotas, glaudus. Erdvės laisvė kompensuoja ir pranoksta suspausto laiko pojūtį. Tad laisvės išgyvenimas tampa dar vienu argumentu, kodėl žemė prigimtinės kultūros žmogui svarbi ir vertinga.

Žemės gylis: atrandami daiktai ir ryšys su protėvių kartomis

Žemė turi ne tik gyvybę, bet ir atmintį, ji įsimena žmogaus įsibuvimą ir išsaugo jį ne tik kraštovaizdyje, bet ir įgeria į savo kūną (todėl sava žemė atpažįstama net pakeistame kraštovaizdyje). Štai kaip Kazimiera atsimena savos žemės pajautimą grįžus iš tremties:

Kazimiera. Mes parvažiavom iš Sibiro, žemės pilna aplinkui, bet va kaip per miškelį (čia eidavom į kapines iš Elenutės Rekų), ant tos [savo žemės] ateini, atrodo, kad net prakaitas išpila. Kad teip jauti tą žemę, kad čia vat tavo, kad tu čia buvai.

Daiva. Ar skiriasi, kur kaimynų, kur tavo [žemė]?..

Kazimiera. Skiriasi, taip. Skiriasi labai. Atėjom – viskas iškirsta, nugriauta, nu, lygus laukas, nu medis, viena kita obelis dar stovėjo. Tai va, Matukas atėjo, mes va [Jono vaikai], dėdės [Mato] Kaziukas, visi va.

Ieškom, kur čia buvo tas rubežius, kur čia buvo maždaug jų laukai, kur čia mūsų. Aš žinau, Matukas [sako]: „Va, va čia tai jau mūsų.“ Stovi ir sako: „Nu va čia, tai tikrai jau mūsų.“

Daiva. Vidury lauko, ar ne?

Kazimiera. Nu jo.

Remigijus. Kaip čia pasakyt? Čia žmogui duota... (LTR 7898-II)

Šis epizodas pasakoja apie tai, kaip pusbroliai, brolių Jono ir Mato Ožeraičių vaikai, parvažiaavę į Lietuvą iš tremties, bando atpažinti savo tėvų ūkių žemių ribas. Kadangi orientyrų likę labai mažai, pasikliaunama kūno pojūčiais („ant tos [savo žemės] ateini, atrodo, kad net prakaitas išpila“) ir žemės atmintimi (žemė pati kūnui duoda ženklą, kur yra riba, kur sustoti). Tai gali vykti ir nesąmoningai. Kai įsimintiną 1992 metų kovą Rakščiai atvažiuoja apžiūrėti savo žemės, jie renka vietą sodybai. Nors dėl melioracijos pakeisto kraštovaizdžio neįmanoma atpažinti senosios sodybvietės (buvo apsispręsta jos ir neieškoti, o prisitaikyti prie naujos situacijos), vėliau paaiškėja, kad Kazimieros ir Domo namas pastatomas senosios sodybos kieme (LTR 7898-IV). Gi Remigijaus namai pastatyti tiksliai senojo Ožeraičių namo vietoje, nors senojo namo pamatų iki tol nebuvo aptikę:

Remigijus. Kasėm – namo pamatai. Namas anas [Remigijaus] – ant ano namo pamatų.

Kazimiera. Mūsų [buvusios] gryčios, kur aš gyvenau, pamatai.

Remigijus. Taip papuolė netyčia ant tos pačios vietos, trupučiuką gal [vos vos šone]. Mes net nežinojom, kur, tiesiog taip papuolė. Nu va teip [buvom nutarę] – čia statom, o kai kasė duobę namo pamatams, brrr – [seni] pamatai!

Dabar kasėm [griovius] lietaus vandenį nuvest. Su Daumantu kasėm griovius per [senus] pamatus. <...> Atkasu – plytos sudėtos. Žiūrėk, vaikelį, sakau, čia tavo prosenelis ir prosenelė abudu dėjo [plytas] į šitą žemę. Sakau, pačiupinėk, čia jų padėtos plytos. Sakau, pajusk, pažiūrėk, kaip sudėtos. Tik mes griaujam... Ką darysi?... Bet mes tęsiam. Jėzusmarija, net šurpas ima: vieni statė, o kiti...“ (LTR 7898-II).

Ryšys su protėviais klostosi ne tik per dirbamą žemę, bet ir per tai, kas slepiasi po žemėmis, kadangi žemė priglaudžia ir saugo praeitį per žemėje liekančius

daiktus. Senų pamatų lietimas – „prigimtinės archeologijos“ veiksmas, orientuotas ne tik į aptiktą daiktą kaip artefaktą („pažiūrėk, kaip sudėta“), bet ypač į santykį su praeitimi, su žmonėmis, kurie lietė tą daiktą („pačiupinėk, čia jų padėtos plytos“, „pajusk“). Per žemės apglėbtą praeitį – protėvių namus, daiktus, kapus – palaikomas ryšys su praeityje gyvenusiais artimaisiais, jų gyvenimais. Apie tai byloja ir Kazimieros sapnas, susapnuotas dar prieš žemės gražinimą:

Kazimiera. Kaip sako, viskas nueina į žemę – mūsų tėvai, seneliai. Jie mirė, palaidoti. Dar nė tos žemės nebuvo pradėję dalinti, aš sapnuoju. Tie sapnai toki man vis... Kad aš kažki kaip čia [tėviškoje] randuosi, lyg dar seni pastatai stovi. Ir paskiau, sakau, reikia jau eit, jau vakaras. Žiūriu – guli raktas svirno. Klėties raktas. Aš sakau: „Jėzau, kaip čia tas raktas dabar?“ Per sapną aš taip... „Imsiu“, – sakau. Sako: „Imk, imk!“ Aš nė žmogaus nematau, nieko, bet man kažki kas [sako]: „Imk tą raktą, imk!“ Bet aš nelabai noriu jo, man tas raktas tai nė šiam, [nė tam]. Ir aš vis dairaus aplinkui – tamsu, tamsu, reikia eit namo. Bet taip lyg ir pasiėmiau tą raktą, ir atsibudau.

Ir galvoju: čia dabar, klėties raktą sapnavau, kad raddau! Ir po biskį, po poros trejeto metų pradėjo ryškėti, kad tas raktas... „Imk tą raktą“, nu va, ieškok tos žemės, tos pačios žemės.

Ir paskiau kasė balą ir rado tą raktą. Bet taip buvo, aš gi nesukuriu čia, aš jums pasakojau gal šimtą sykių tą sapną. Ir rado tą raktą, surūdijęs visai. Domas ar tu [Remigijus] man padavėt tą raktą.

Daiva. Tai nuo jūsų klėties?

Kazimiera. Teip, ten klėtis ir stovėjo. (LTR 7898-II; dar – LTR 7898-I).

Šis pasakojimas, kaip ir būdinga sapnų pasakojimams, turi išaiškinimą. Tačiau ypatinga yra tai, kad išaiškinimas išsaugo tą patį vaizdinį, nors sapnai, kaip ir mįslės, dažniausiai turi savo koduotus įminimus, pavyzdžiui, sapnuoti uogas reiškia ašaras ir pan. Raktas čia veikia ir kaip simbolis (rakto vaizdas sapne), ir kaip daiktas (iš žemės atkastas raktas), tačiau pasakojimo galia kaip tik ir slypi tiesioginiame atitikime tarp simbolinio plano ir tikrovės, kuri patvirtina simbolinį veikimą kaip teisingą. Yra ir trečiasis sluoksnis, kuris atsiskleidžia iš Kazimieros komentaro: tėvo svirno raktas sapno pasakojime tampa tėvų namų simboliu, o jo

Remigijus rodo atstatytą senąjį šulinį.
Alvydo Vaitkevičiaus nuotrauka, 2013 m.

paėmimas sapne siūlo sprendimą – imti žemę („Imk tą raktą“, „nu va, ieškok tos žemės, tos pačios žemės“). Rakto simbolį Kazimiera susieja su *ieškojimu* (atskleidimu, atvėrimu, atrakinimu), ir tokia interpretacija įsirašo į bendrąjį lietuviškos simbolikos kontekstą, liudijantį mitologinį žemės atrakinimo veiksmą: pavyzdžiui, pavasarį pirmasis Perkūnas *atrakina žemę*, per laidotuves išlietos ašaros „atrakina žemę“ mirusiajam ir t. t. (Vaitkevičienė 2001: 94).

Panaši simboliškumo ir tikrovės, praeities ir dabarties jungtis matyti pasakojime apie senąjį šulinį. Kai Jonas Ožeraitis 1959 metais atėjo aplankyti savo namų, jis negalėjo pasemti vandens iš savo šulinio, nes šulinys buvo užverstas. Apsigyvenę tėviškėje Rakščiai ilgai negalėjo jo rasti, o kai pagaliau pasisekė, jis jiems reikė daugiau, nei vandens šaltinį:

Remigijus. [Mūsų] šulinys – senelio naudotas, atradom šulinį. Mes tiek metų ieškojom <...> O kur rast lygioj vietoj, kaip rast šulinį? Arimas, pieva, – rask šulinį senos sodybos – lygu viskas.

<...> Iš pradžių vieną metą mes biskį ieškojom per toli. O kitą metą buvo sukrautos va šito angaro kolonos. Žiūrėk, sakau, kad čia kažkokie pamatai dar už kolonų! Kaip čia yra? Davai mes atkasinėt – pastato galas! <...> Atvažiavo vėl Antosikė su Juozeliu. Pamenu tą dieną kaip kažin ką. Paėmėm va penkiese (kur – dabar pastatas va tikrai nuo čia prasidėjo), davai, visi su kastuvais lupt visi! Pakasi, pakasi, žemė nejudinta, tokiais smeigi, smeigi, smeigi, ir radau aš. Raz, – užkliuvo akmuo, žiūriu, kad nuo rentinio betoninio gabalas. Dar giliau, dar giliau, aplinkui aprausėm – šulinio žiedas! Ant viršaus sudaužyta, užversta. O paskui, kai apkasėm aplink, – rentinys sveikas. <...>

Remigijus. Plūgas įmestas. Paskui da ten visokių metalinių daiktų.

Kazimiera. Nuo obelies ar kokių medžio gabalų.

Remigijus. Obelų, matyt, šaknys buvo sumesta, kelmiai tie sumesti. Davai valyt – išsivalėm.

Daiva. Ir dabar jūs naudojate tą šulinį?

Remigijus. Taip! Išvaliau, naudojam. Du namus ir tvartus maitina.

Daiva. Kaip jūs jaučiatės, kai semiat vandenį?

Remigijus. Labai gerai, labai gerai!

Daiva. Pradžioj tas turbūt labai aiškiai buvo [juntama]?..

Remigijus. Ką tu!..

Kazimiera. Mūsų Monika atvažiavo ir nuvėjo, pasi-leido vonioj vandenį praustis: vajėzau, čia mūsų šulinio vanduo! Tai net dabar aš prisimenu...

Remigijus. Pagalvok, ką tie žmonės visi jaučia! <...>

Daiva. Tokią versmę pagavot...

Remigijus. Čia senelis pagavo...

Kazimiera. Čia tėtė.

Daiva. Iš praeities...

Remigijus. ...atkurta. (LTR 7898-II)

Šulinio atvėrimas bei atkūrimas yra ir praktinis, ir simbolinis veiksmas tuo pačiu metu. Šulinys yra vienintelis tėvų padarytas ir vėl veikiantis daiktas, išlikęs iš senųjų namų. Tačiau šulinys su vandeniu nėra vien žmogaus sukurtas artefaktas: tėvas surado vietą ir sulėjo „bones“, o vanduo pradėjo į jas tekėti dėl to, kad buvo iškastas teisingoje vietoje. Jis atsirado susijungus žmogaus rankų kūrinui ir nesiliaujančiam tekėti (gyvam) vandeniui. Taigi šulinys yra žmogaus ir vandens jungtis. Kai Rakščiai atkuria šulinį, atkuria ir jo gyvy-

bę. Girdančio, gaivinančio, prausiančio šulinio vanduo atsistoja lygia greta maitinančios žemės ir pagilina bei sustiprina čia gyvenusių tėvų ir senelių pajautimą. Kaip ir žemė, vanduo turi ir savo atskirą vertę, bet tuo pat metu atkuria jungtį tarp ši šulinį iškasusių ir jo vandenį naudojusių žmonių.

„Jie visi paskui mane eina...“

Per simbolinius vaizdinius, pojūčius, pasakojimus, prisiminimus – žemei, vandeniui, seniems daiktams tarpininkaujant, nuolatos juntamas ryšys su tėviškėje gyvenusiais žmonėmis. Tačiau šis ryšys taip pat jaučiamas bei apmąstomas tiesiogiai. Kazimiera prisimena, ką ji jautė tuomet, kai pradėjo dirbti žemę tėviškėje:

Daiva. Teta, kai jūs gyvenat savo tėviškės žemėje, kur ne tik tėvelis, dėdė, bet ir jūsų seneliai gyveno, – ar jūs jaučiat, kad čia jūsų giminės žemė?

Kazimiera. Labai. Dabar jau biskį ne taip, bet iš pradžių, kaip atėjau, tai atrodo, kad jie visi paskui mane eina. Ir atrodo, lygtai ir ką šneka: šu šu, šu šu... Galvoju,

ar aš čia jau išprotėsiu, ar kokį galą? Ir ypatingai, kaip nueidavau į Beržyną. Aš į Beržyną kaip nueidavau, į mišką, tai man atrodo, čia va visi... Aš ten eidavau ir eidavau, man labai gerai būdavo (LTR 7898-I).

Šis pasakojimas įveda į Rakščių pasaulėjautos tyrimų lauką dar du svarbius dėmenis – mirusiųjų pajautimą ir Beržyną. Dėmesį atkreipia tai, kad mirusieji jaučiami per garsą, savotišką kalbą, primenančią vėjo pučiamo javų lauko ar medžių lapų šiugždesį (Remigijus, pasakodamas apie javapjūtę, tokį patį garsą girdi linkstančiuose šiauduose ir varpose: „Važiuoji, kūli su kombainu – šu, šu, šu, šu, šu!“ (LTR 7898-II)). Kazimieros pasakojime mirusieji suvokiami kaip *einantys kartu* – lydintys, padedantys, palaikantys. Tėviškės susigrąžinimas yra ne tik paveldėtos žemės su protėvių pėdsakais susigrąžinimas, bet ir ryšio su giminės mirusiųjų bendruomene sugrąžinimas. Tai lietuvių prigimtinės pasaulėjautos ypatumas – suvokti mirusiuosius ne kaip esančius neapibrėžtoje erdvėje, o konkrečioje vietoje. Rakščių žemėje tokia ypatinga vieta tampa Beržynas.

Vyčiaus kaimo Beržynas. *Ahydo Vaitkevičiaus nuotrauka, 2013 m.*

Beržynas – tai nedidelis beržų miškelis per kelis šimtus metrų į šiaurę nuo sodybos (tai tikrinis vietovardis, nurodantis būtent šį miškelį, o ne beržyną apskritai). Ožeraičiams 1920 metais nupirkus žemę, į jų sklypus įėjęs miškelis buvo padalytas tarp abiejų brolių šeimų. Kazimieros prisiminimuose Beržynas – tai tiesiog „laimės vieta“ (LTR 7898-IV), kurioje vaikai uogaudavo, grybaudavo, stebėdavo paukščius ir laukinius žvėrelius, žaisdavo, kur „tų vaikų galybė kaip skruzdėlių lakstydavo po beržyną...“ (LTR 7898-III). Grįžę iš tremties, Ožeraičiai Beržyną rado neliestą, nekirstą. Pasakojime apie tėviškės lankymą būtent Beržyne stovėjo, dairėsi ir mąstė Jonas Ožeraitis, eidamas pažiūrėti nuniokotos sodybvietės. Kai Rakščiai susigrąžino žemę, Beržyną sutvarkė ir išvalė, padarė malonų vaikščioti. Deja, grožėtis teko neilgai – 2011 metų vasarą per visą Lietuvą prasitautusi vėtra Beržyną paklojo ant žemės. Vėtra taip nusiaubė miškelį, kad teliko tik stuobriai ir siaura beržų juostelė iš paties pakraščio. Rakščiams, ypač Kazimierai, tai sukėlė didelį sielvartą. Liūdesio dėl išlaužyto ar iškirsto miško priežastis glūdi lietuvių prigimtinių kultūros gelmėse – ši mintis kaip malda kartojama lietuvių literatūroje ir tautosakoje, pabrėžiančiose tiesiog šventą medžio ir žmogaus sąjungą. Medžio lūžimas yra žmogaus mirties paralelė; tai atsispindi ir Kazimieros pasakojime – prisimindama, kaip atrodė audros išvartytas Beržynas, ji papasakoja, kad kitą naktį po baisiosios vėtros mirė sesers Monikos vyras Algis Bašinskas, kuris buvo palaužtas apsilankymo vėtros išlaužytame tėviškės pušyne. Beržynas pasirodo ir sapne. Kazimieros pusbrolis Kazimieras Ožeraitis pasakojo: „Jeigu aš sapnuoju, medis krenta, lūžta ar ką, tai būtinai [miršta kas]. Dabar sapnavau prieš Kaziuko mirtį, Rakštienės brolio: miškely mūsų tam [Beržyne – D.V.] išvirtę medžiai. Sakau – kažkas tai negerai bus, – [ir po to] jisai mirė. Daug, daug ką sapnavau, kad jeigu jei sapnuoju, kad medis lūžta, virsta, tai [būtinai kažkas miršta]“ (LTR 7898-XI).

Gyvųjų ir mirusiųjų pasauliai yra labai persipynę ir tik menkai vienas nuo kito atiboti. Buvimą savo žemėje, tėviškėje Kazimiera supranta kaip buvimą ne tik sodyboje, bet ir visoje aplinkoje, į kurią įeina ir kapinės. Tai matyti iš jos pasakojimo apie pirmuosius metus tėviškėje:

Kazimiera. Kada gyvenom vagone, atvažiavo Antosikė mūsų. Aš ir viena nakvodavau, ne vieną sykį

nakvodavau viena. Tai jin sako: „Tai ar tu nebijai?“ – „Tai aš nebijau, – sakau, – o ko aš čia turėčiau bijot?“ – Nebijau – kad mirusiųjų, kaip sakoma, [bijočiau]. Aš matau kapines – ten i tėtė, i mama, i Vytuką parvežem [iš Sibiro], kiek galėjom surinkom [kaulus]. Tai jau jie man tokie geri, jau man jie tokie nebaisūs, kad aš nežinau jau kaip pasakyt. Aš visiškai nebijau. Ir ten dabar i Praniukas, i Matukas... (LTR 7898-I)

Pasakojimas rodo jaukų ryšį su mirusiais artimais žmonėmis, kurie suprantami kaip grįžę į tėviškę iš skirtingų vietų, kuriose gyveno. Laidojimas gimtojoje žemėje – tai atskira, kruopštaus tyrimo reikalaujanti etnologinė tema, bet jos kontūrai matyti ir Rakščių patirties pasakojime. Lietuvių prigimtinėje kultūroje laidojimo vieta turi ypatingą svarbą. Pavyzdžiui, anot tautosakos pateikėjos ir užrašinėtojos Emilijos Brajinšienės iš Šeduvos, nepaprastai svarbu, kad žmogus būtų palaidotas ten, kur jis gimė, augo. Jos brolis palaidotas Panevėžyje, todėl ji mano privalanti nuvežti ant jo kapo saują žemių iš ten, „kur jis mažas lakstė“ – tada jam bus ramiau ilsėtis (iš pokalbio su E. Brajinšiene 2013-04-06). Atgimimo laikotarpiu ir pirmaisiais nepriklausomybės metais tūkstančiai lietuvių vyko į buvusias tremties vietas, kad iš ten persivežtų tremtyje mirusių artimųjų palaikus. Jų tikslas – parvežti mirusiųosius į tėviškes. Kapas imamas tapatinti su tėviškės, gimtinės vieta. Lietuvių raudose ir dainose tėviškė netgi tampa poetiniu *kapo* įvardijimu, pavyzdžiui: „Naujas grabelis – / Tai mano dvarelis, / O duobelė – / *Tėviškėlė!*“ (Juška 1954: nr. 1145), „Ant aukštojo kalnelaičio / Po žaliaja liepelaite, / – Ten slauni *tėviškėlė*. // Išauš diena pavasario, / Išgins broliai bėrus žirgus, / Lankys mano kapelį“ (Juška 1954: nr. 1535); „O tėveli mano trumpamžėli! O mano tėveli rūpintojėli! O mano tėveli prociauninkėli! *Tėviškėlę* užsiprociavojai baltų lentelių, sieros žemelės *tėviškėlę*; kaip *sunkią tėviškėlę* užsipelnei, o ar paneši sierą žemelę?“ (Juška 1954: nr. 1183). Šios citatos atspindi lietuvių prigimtinių pasaulėjautos persipynimą su krikščioniška samprata, kuri pomirtinį gyvenimą lokalizuoja ne gimtojoje tėviškėje, o anapus esančioje „amžinoje tėvynėje“ – tautosakoje tai vadinama „amžina tėviške“, „viečna tėviške“ (Juška 1954: nr. 1202, 1204). Krikščionišku požiūriu, nei gimimo, nei gyvenamoji vieta nėra svarbi, todėl *tėvynės* (kaip ir *tėvo*)

sąvoka perkeliama į anapusių². Prigimtinių religijų tyrinėtojas Philipas P. Arnoldas teigia, kad globalinės religijos „apskritai ėmė nuvertinti šventą, gyvą krašto prigimtį, o neretu atveju – ir visą materialųjį pasaulį kaip gyvą esybę“ (Arnold 2012: 65). Tačiau lietuvių kultūroje į anapusių nukreipianti metaforą „amžina tėvynė“ perkoduojama kaip tėviškės žemė, priglaužianti mirusįjį, o ne kaip anapusių. Toks mąstymas ryškiai atsiskleidžia Rakščių patirties pasakojime, kuriame svarbią vietą užima Kazimieros brolio Vytauto perlaidojimo istorija, teigianti, kad mirusiesiems yra nepaprastai svarbu grįžti į tėviškės žemę.

Vytautas Ožeraitis tragiškai žuvo tremtyje Taljane 1969 metais ir ten buvo palaidotas. Kazimiera daug kartų sapnavo brolių. Vos tik atsirado galimybė parsivežti palaikus 1989 metais, Kazimiera su Domu išskrido į Irkutską. Pervežimas nebuvo paprastas, nes tuo metu politinė situacija nebuvo palanki (nors perlaidojimui buvo gautas leidimas, bet pervežti teko slapčia). Palaikai buvo parvežti 1989 metų rugpjūčio 22 d., Baltijos kelio išvakarėse, ir palaidoti Margininkų kapinėse, Vytauto tėvų kape.

Brolio parsivežimo motyvus geriausiai dokumentuoja dvejopi šaltiniai: Kazimieros sapnų pasakojimai ir Monikos Bašinskienės eilėraščiai. Seserys kiek skirtingai vaizduoja brolio situaciją: Kazimieros sapnai pasakoja apie mirusio brolio vienišumą svetur, o Monika daugiau kalba apie jo grįžimą į tėviškę. Sapnuose Kazimiera brolių regi vieną miške kūrenantį ugnį ir besišildantį prie laužo. Arba sėdintį prie stalo tuščioje tremtinių valgykloje ir valgantį duonos kepalėlį didumo kaip degtukų dėžutę. Kitame sapne brolis pasirodo žiūrintis iš ligoninės pastato, į kurį nėra durų (LTR 7898-III). Sapnai neduoda ramybės ir sutvirtina

Kazimieros norą parsivežti brolių į Lietuvą. Sapnuoja ne tik Kazimiera. Nuvažiavus į Taljaną, buvusi kaimynė papasakoja sapnavusi, kad pas ją atėjo Viktoras (taip rusiškai vadino Vytautą) ir prašė, kad jam duotų šepečių – jam reikia apsivalyti namus, nes pas jį atvažiuos svečių (LTR 7898-VII).

Sesuo Monika parašė eilėraštį, kuriuo praneša mirusiam broliui, kad pas jį jau vyksta sesuo, ir klausia, ar jis nepamiršo tėviškės, ar regi ją sapnuose: „Brolau, ar tu nepamiršai, / Tėviškė laukia tavęs jau seniai? /<...> Sesė jauniausia jau skrenda, / Tuoj bus pas tave, / Laikas jau laikas, / Laikas į namus. / Krašte svetimam pragulėjai ilgai, / Tėviškėlę ar tu sapnuos matei?“ (LTR 7898-IX, p. 40). Kitame eilėraštyje Monika kalba apie susitikimą – brolių sutinka į laidotuves susirinkusi giminė ir mirę tėvai: „Tėviškėj vėjelis jau pučia švelnus, / Jis kviečia visus sugrįžti į namus. / Ir tu parvažiavai, iš gilaus kapo iškeltas, / Visus suvadina, prie balto stalo suvadina. / Balto lino drobule kaulai užkloti, / Karste tu gulėjai ramiai. / Brolau, šalia tėčio ir mamos / Atsigulei žemėj Lietuvos. / Čia lanko tave artimieji, / Kapelį tau puošia savieji, / Vaikeli, ilsėkis ramiai, / Nešauks daugiau niekas tavęs į namus“ (LTR 7898-IX, p. 38). Monikos eilėraščiai kalba apie tai, kad mirę tėvai džiaugiasi, jog sūnus *sugrįžo* ir yra kartu su jais; taip pat džiaugiasi tuo, kad jį dengia *sava žemė*: „Žemelė sava, lietuviška / į karstą barbeno – bučiavo tave. / Kaip gera, sūneli, kad esi šalia, / Į Lietuvą sugrįžai, savo žemę pamatei. / Tu jau tėvynėj, jau Lietuvoj, / Gali skraidyt padangėj laisvoj“ (vėlesnis priedas po paskutinės eilutės: „Niekas nešauks daugiau tavęs į namus“) (LTR 7898-IX, p. 41). Du dalykai prašyte prašosi dėmesio. Visų pirma, net du kartus pabrėžiama, kad po to, kai kaulai parvežti, „niekas nešauks daugiau tavęs į namus“; tai rodo, kad Monika mato nenutrūkstamą ryšį tarp mirusiojo ir jo anksčiau mirusių tėvų (jie *šaukia į namus*), o per juos – ir su tėviške. Antras svarbus dalykas, kad grįžimas į tėvynę suvokiamas kaip laisvė („Tu jau tėvynėj, jau Lietuvoj, / Gali skraidyt padangėj laisvoj“) – tai ta pati, tik kitaip išreikšta mintis, kad sava žemė padaro žmogų laisvą. Tačiau ypatinga yra tai, kad žmogus ir po mirties suvokiamas galintis būti laisvas tik savo žemėje. Šią prielaidą paremia eilėraštis, parašytas mirus tėvui Jonui Ožeraičiui; jame vėlgi kalbama, kad velionį sutinka šeima – tėvai ir mirusi sesuo: „Šaltą žiemužę, skaudų vasarį, / Jau mus tėtūsis namo išėjo, / Į

2. Plg. popiežiaus Jono Pauliaus II mintis apie tėvynę: „Evangelija suteikia naują prasmę tėvynės sąvokai. Pirminė reikšmė „tėvynė“ reiškia visa tai, ką mes paveldėjome iš savo tėvų ir motinų žemėje. Kristaus dėka mūsų gautas paveldas kreipia žemiškųjų tėvynių ir žmogiškųjų kultūrų paveldą link amžinosios Tėvynės. Kristus sako: „Išėjau iš Tėvo ir atėjau į pasaulį. Vėl palieku pasaulį ir grįžtu pas Tėvą“ (Jn 16, 28). Tas Kristaus sugrįžimas pas Tėvą deda pradžią naujai Tėvynei visų tėvynių ir visų žmonių istorijoje. Kartais sakoma „dangiškoji Tėvynė“ arba „amžinoji Tėvynė“. Šie išsireiškimai nurodo į tai, kas atsitiko žmogaus ir tautų istorijoje atėjus Kristui į pasaulį ir iš pasaulio vėl sugrįžus pas Tėvą“ (Popiežiaus mintys apie tėvynę, tautą, patriotizmą... // Vatikano radijas. Popiežiaus ir bažnyčios balsas. 2005-03-13. Prieiga per internetą: http://lt.radiovaticana.va/storico/2005/03/13/popieziaus_mintys_apie_tevyne%2C_tauta%2C_patriotizma.../lit-30438 [Žiūrėta 2013-09-10])

Vytauto Ožeraičio perlaidojimas Margininkų kapinėse. Remigijus Rakštys neša dėdės karstą (priekyje). 1989 m.

mamos šaltą kapelį, smėlio namelį, / O varpai vis gaudė, / O varpai skambėjo. / Abu sūnelį mielai pasitiko, / Ašaras nušluostė, šaltu smėliu užklojo. / – Sutikai mus, sutiksi seselę. / Laimingi mes būsim, laisvai skrajosim, / Žemę lankysim ir artimuosius, / Sutiksim, pamatysim ir sapnuose aplankysim“ (M. Bašinskienės rankraštis, p. 45). *Laisvas skrajojimas* – tai ne begalinė kelionė, bet laisvė lankyti žemę, sutikti artimuosius, lankyti juos sapne, buvimas ten, kur labiausiai nori – savo žemėje.

Suvokimas, kad mirę tėvai, broliai, seserys ir kiti giminės išlaiko ryšį su savo žeme ir čia gyvenančiais artimaisiais, praplečia gyvenamos žemės sampratą, į ją įjungdamas ir protėvių eiles. Žemė tampa tankiau apgyvendinta, gyvybingesnė. Anot Philipo P. Arnoldo, „kasdieniniam krašto gyvybingumui lemtingą reikšmę turi protėviai. Mirusieji, tebegyvenantys krašte kitu būdu nei gyvieji ir periodiškai apsilankantys pas gyvuosius, dažnai vaidina reikšmingą vaidmenį kasdieniniame žmonių gyvenime“ (Arnold 2012: 65). Protėvių buvimo pajautimas sutvirtina įsitikinimą, kad žemė yra vertinga susitikimų vieta, kurią vargiai įmanoma pakeisti kokia nors kita vieta.

Pabaiga

Šis straipsnis yra ne tik apie žemę – stengiausi išryškinti su žeme susijusias ir taip atsiskleidžiančias amžinąsias vertybes – gyvybę, galią, žinojimą, meilę, grožį, laisvę, tėvynę. Ne mažiau svarbios yra socialinės vertybės – šeima, giminystė, kaimynystė, bendruomeniškumas. Visa tai kartu apima žemę ir su ja suaugusi lietuvių prigimtinė kultūra, kurioje žemė reiškia kur kas daugiau nei maistą ar juo labiau turtą. Kartu su Rakščiais ir jų patirties pasakojime gyvomis protėvių kartomis perėjus per Vyčiaus kaimo dirbamą ir gyvenamą žemę kyla klausimas – ar nebus taip, kad lietuvių prigimtinė kultūra laikosi todėl, kad *turi savo žemę*? Ir ką mes turime daryti, kad ją išlaikytume, drauge su iš kartos į kartą keliaujančia žemės žinią ir sakralumo bei prasmės pajautimu? Klausimas atviras, tačiau viena kryptis yra aiški – prieikime prie ūkininko ar savo nedideliame darže dirbančio sodininko ir paklauskime, ką jis jaučia, kai rankoje suspaudžia žemės grumstą. Ir užrašykime tai, ką jis pasakys.

ARCHYVINIAI ŠALTINIAI

- LTR 7898-I – D. Vaitkevičienės pokalbis 2011 spalio 16 d. Pagirių kaime (Garliavoje) su Monika Bašinskiene (Ožeraityte), g. 1932 m. Vyčiaus k., Margininkų prp., gyv. Pagirių k., Garliavos sen., Kauno r., ir Kazimiera Rakštie (Ožeraityte), g. 1937 m. Vyčiaus k., Margininkų prp., gyv. Vyčiaus k.
- LTR 7898-II – D. Vaitkevičienės pokalbis 2011 lapkričio 26 d. Vyčiaus kaime, Kauno r., su Kazimiera Rakštie, Domu Rakščiu, g. 1935 m. Mergijūnų k., Jonišio r., Remigijumi Rakščiu, g. 1967 m. Šiauliuose, ir Rūta Rakštie, g. 1969.
- LTR 7898-III – D. Vaitkevičienės pokalbis 2013 balandžio 1 d. Vyčiaus kaime, Kauno r., su Kazimiera Rakštie ir Domu Rakščiu.
- LTR 7898-IV – D. Vaitkevičienės pokalbis 2013 spalio 19 d. su Kazimiera Rakštie ir Remigijumi Rakščiu.
- LTR 7898-V – D. Vaitkevičienės pokalbis 2004 metais su Kazimiera Rakštie.
- LTR 7898-VII – D. Vaitkevičienės pokalbis 2009 rugsėjo 5 d. Rokuose su Kazimiera Rakštie ir Monika Bašinskiene.
- LTR 7898-VIII – Kazimieros Rakštienės užrašai apie šeimą.
- LTR 7898-IX – Monikos Bašinskiienės eilėraščiai.
- LTR 7898-XI – D. Vaitkevičienės 2008 rugpjūčio 19 d. pokalbis Vaišvydavoje su Kazimieru Ožeraičiu, Mataušo, g. 1936 m. Vyčiaus kaime, gyv. Vaišvydavoje, Kauno r.

“That land gives me everything ...”:
Agrarian experience narrative of the
Rakščiai family

Daiva VAITKEVIČIENĖ

This paper examines the farming experience of one family living on their land, spanning four generations. The story begins in 1920, when Pranciškus Ožeraitis, along with his sons Jonas and Matas, buys land in the parcelled-out Bobikliai estate near Kaunas. They successfully farmed in independent Lithuania, and during the Soviet occupation in 1948 were deported to Siberia. After more than 40 years, in 1992, the daughter of Jonas Ožeraitis, Kazimiera Rakštie with her husband Domas Rakštys and their son Remigijus, recover their land and restore the farm there. This study is based on the Rakščiai family's experience, which shows that the traditional farmer's attitude can survive, despite being interrupted for four decades and despite changes in agricultural technology.

This paper addresses two aspects of the land — farming and life on one's family land. Work on the land is understood as a way of communicating with the earth: at the beginning the farmer has to “tame” the land (prove that he is strong enough to be able to understand and work it), and only then communicates with it as with a living being — the earth must be loved, “fed” (fertilised), given a chance to rest (the land is left unsown and for a year it is fallow). Farming experience is comprehensive — it is perceived through colour, odour, texture, etc. On the basis of sensations and experiences a cultural land familiarity is formed, inherent to Lithuanian indigenous culture. A farmer sees the land and crops as aesthetic objects, while fields are the art of earth, “paintings” created by the farmer. Also, for a farmer the earth is a source of wisdom, it is believed that it

LITERATŪRA

- Balys 1986 – Jonas Balys. *Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai. Lietuvių liaudies tradicijos*. Silver Spring, MD: Lietuvių tautosakos leidykla.
- Dundulienė 1963 – Pranė Dundulienė. *Žemdirbystė Lietuvoje*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Juška 1954 – *Lietuviškos dainos*, t. 1–3. Užrašė Antanas Juška. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Katkus 1965 – Mikalojus Katkus. *Raštai*. Vilnius: Vaga.
- Končius 2006 – Ignas Končius. *Mano eitis kelias, 2 dalis. Atsiminimai*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- Končius 1996 – Ignas Končius. *Žemaičio šnekos*. Vilnius: Vaga.
- Nezabitauskis 1935 – L. Nezabitauskis. „Talkos Žemaičiuose“. Iš: *Tautosakos darbai*, t. 1.
- Sauka ir kt. 1967 – *Lietuvių tautosaka*, t. 4. *Pasakos, sakmės, pasakojimai, oracijos*. Medžiagą paruošė L. Sauka, A. Seselskytė, N. Vėlius, K. Viščinis. Vilnius: Mintis.
- Slaviūnas 1958 – *Sutartinės. Daugiabalsės lietuvių liaudies dainos*. t. 1. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Stoškus 1989 – Krescencijus Stoškus. „Bandymas aprašyti etines ir estetines pažiūras“. Iš: *Gervėčiai*. Monografija. Vilnius: Mintis.
- Vaitkevičienė 2001 – Daiva Vaitkevičienė. *Ugnies metaforos*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Šmitienė 2011 – Giedrė Šmitienė. „Takios tradicijos samprata“. Iš: *Tautosakos darbai*, t. 41, p. 15–43.

develops valuable human qualities — sensitivity, attentiveness, patience, understanding, diligence, a sense of community and so on. In addition, living in the rhythm of the earth, a man becomes a very strong and stubborn.

Farmland in Lithuanian indigenous culture is closely tied to the home. The story of the Rakščiai family highlights that home is only such a place that is associated with the earth (especially that which is inherited from their parents). The earth of one's homeland is important in that there people feel a connection with their ancestors who lived there for generations. In the narrative of Rakščiai, the connection to the past and relatives who lived on that land is maintained through feeling the lived-in land, through the handiwork of one's parents and grandparents and continuation of that work (the previous house's foundation was the basis for a new house, the old well was rediscovered and used again), and through symbolic expression (a dream about the old barn key's discovery and then really finding it, a dream about the brother who died in Siberia and his wish to be brought back to Lithuania and reburied).

After the article a discussion “The coming together of people and the land, or the political links of land and culture” is published, in which this topic is expanded on, questions asked by the 4th Indigenous Culture Seminar's participants are answered.

*Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas,
Antakalnio g. 6, Vilnius, el. p. daiva.vaitkeviciene@gmail.com
Gauta 2013-10-15, įteikta spaudai 2013-11-18*